

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE
ZNANOSTI

Annabel Domović

Cenzura u SFRJ i frankističkoj Španjolskoj

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ivana Hebrang Grgić

Zagreb, 2015.

Sadržaj

Uvod.....	3
1. Cenzura u frankističkoj Španjolskoj	5
1. 1. Cenzura u razdoblju 1939.-1945.	5
1. 1. 1. Koketiranje s fašizmom	6
1. 1. 2. Razračunavanje s neistomišljenicima	8
1. 1. 3. Uništavanje bibliografskog materijala	12
1. 1. 4. Počeci cenzorske prakse.....	14
1. 1. 5. Konsolidacija cenzorske prakse	17
1. 2. Cenzura u razdoblju 1945.-1975.	20
1. 2. 1. Sukob između državne i vjerske cenzure.....	21
1. 2. 2. Cenzorska praksa u 40-tim i 50-tim godinama	22
1. 2. 3. <i>Zakon o tisku i tiskanju</i> iz 1966.godine	27
2. Cenzura u SFRJ	33
2. 1. 1. Cenzura u razdoblju 1945.-1950.	33
2. 1. 2. Neki primjeri cenzure.....	47
2. 1. 3. Konsolidacija Agitpropa u kulturnom životu	41
2. 2. 1. Cenzura u 50-tim i 60-tim godinama.....	44
2. 2. 2. Odmak od staljinističkog modela.....	47
2. 2. 3. Novi zakon o tisku i osnaživanje kulturno-umjetničke djelatnosti	48
2. 3. Hrvatsko proljeće.....	52
2. 4. Cenzura u 70-tim i 80-tim godinama.....	55
Zaključak	57
Literatura	64
Sažetak	69

Najprljavija od svih knjiga je očišćena knjiga.

Walt Whitman

Uvod

Cenzura je oduvijek služila kao sredstvo kontrole i suzbijanja neželjenih ideja, a možda je najznačajnija upravo za diktatorske režime kao što su frankistička Španjolska i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), u kojima su na snazi jednoumlje i zabrana bilo kakve opozicijske aktivnosti. Osim cenzure, u takvim je okolnostima iznimno jaka bila i autocenzura, bilo „dobrovoljna“, bilo prisilna. Vlast je, usađivanjem određene ideologije u umove građana i snažnom propagandnom aktivnošću, utjecala na svijest pisaca o tome što smiju, a što ne smiju pisati i time olakšavala posao cenzorima koji su bili zatrpani velikom količinom tekstova koje je trebalo pregledati i potom odobriti ili zabraniti.

Cilj ovog rada je pokazati na koje je načine funkcionirala cenzura u dvije diktature, u dva ideološki dijametralno suprotna režima – fašističkom i komunističkom. Zanimljivo je da se cenzura i u jednom i u drugom slučaju provodila gotovo jednakim intenzitetom i sličnim metodama, a čak i kad su se međusobno napadali, u jednom su bili složni – potrebno je boriti se do zadnjeg daha protiv zapadnjačkih utjecaja, jeftinih i pornografskih knjiga, a naročito „šund“ literature, koja je za frankiste predstavljala knjige u kojima se promoviraju ateizam i nemoral, a za jugoslavenske komuniste avanturističke romane i policijske romane, „malograđansku“, odnosno buržujsku literaturu i sve one knjige koje bitno odudaraju od socrealističkih smjernica.

Frankisti su u Španjolskoj cenzuru provodili dugih 40 godina. Bilo je to dugo i mračno razdoblje za knjigu, knjižnice, knjižare i novinarstvo na španjolskom teritoriju, za vrijeme kojeg nisu bile proganjane samo publikacije koje su, prema mišljenju cenzora, širile nepoćudne misli, već i intelektualci i književnici koji su se usudili dignuti glas protiv ugnjetavanja i nepravde. Postali su nepoželjni svi oni koji su na bilo koji način sudjelovali u kulturnom i političkom životu za vrijeme Druge Republike, ali i svi koji se nisu slagali s postulatima koje je nametao režim pod palicom *caudilla*¹, Francisca Franca. U SFRJ su isprva na meti bili svi oni koji su na neki način surađivali s „okupatorom“, a nakon što je

¹ To jest vođe.

uspostavljen koliko-toliko stabilan državni poredak, kažnjavao se svaki pokušaj protivljenja vladajućoj strukturi. Dakako, lik i djelo Francisca Franca u Španjolskoj i Josipa Broza Tita u SFRJ se nisu smjeli dovoditi u pitanje.

U radu će biti riječi o cenzorskim postupcima, zakonima koji su ih legitimirali, institucijama koje su bile zadužene za cenzuru, ali i ljudima i idejama protiv kojih se svim silama borilo.

1. Cenzura u frankističkoj Španjolskoj

1. 1. Cenzura u razdoblju 1939.-1945.

18. srpnja 1936. je započeo Španjolski građanski rat. Od tog trenutka je Španjolska bila podijeljena na dvije države – republikansku i nacionalnu. Potonja je, vođena željom da raskine s liberalnom prošlošću, 1939. pobijedila i uspostavila diktaturu koja će potrajati sve do smrti Francisca Franca 1975. godine. Na kulturnom planu vodila se politika koja je težila kovanju nove nacionalne svijesti, što se postizalo strogim kontroliranjem medija, koji su trebali odražavati volju i namjere nove države. 13. rujna 1936. godine donesena je odredba kojom se zabranjuju sve političke stranke osim Falange.²

Neposredno nakon Španjolskog građanskog rata uslijedilo je razdoblje teških represija s ciljem izgradnje nove i veličanstvene domovine. Frankisti su zagovarali konzervativne, tradicionalne vrijednosti, povratak imperijalističkoj politici, prizivanje ličnosti koje su obilježile slavu prošlosti Španjolske te strogo kažnjavanje bilo kakvih naznaka liberalnih tendencija. To potvrđuje i Liarte Alcaine:

Preuzevši ideološki pristup Ramira de Maeztua u *Obrani hispanstva* (1934), vlast je ponovno promovirala hispanski identitet temeljen na patriotskim i religijskim vrijednostima, predstavljenim kao temeljnim karakteristikama autentične Španjolske, koja se vraćala u vrijeme pokršćavanja Amerike, ratnih pobjeda iz imperijalne prošlosti i kulturne raskoši Zlatnog doba španjolske književnosti. Castilla, zemlja kraljice Isabel i Svete Terezije Avilske, bila je objekt privilegirane pažnje, jednako kao i nositeljica mitova i tradicionalnih hispanskih simbola: viteštva, važnosti religije, asketizma, moralne strogoće i jezičnog purizma.³

U skladu s imperijalističkim idejama 1939. godine je osnovano Vrhovno vijeće za znanstvena istraživanja koje se zalagalo za katolizaciju znanosti, a 1940. Vijeće za hispanstvo (*Consejo de la Hispanidad*), koje je 1945. godine preimenovano u Institut za hispansku kulturu (*Instituto de Cultura Hispánica*). Vijeće je bilo zaduženo za održavanje kulturnih veza sa zemljama Latinske Amerike, dok je kampanja za promociju nakladničke produkcije hispanoameričkih tema bila povjerena Institutu Gonzalo Fernández iz Ovieda i Školi za hispanoameričke studije u Sevilli.⁴

² Puni naziv: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista (FET y de las JONS).

³ Liarte Alcaine, M. A. Franco y la censura. // Revista de Claseshistoria (2010), str. 9.

⁴ Ibid. Str. 8.

1. 1. 1. Koketiranje s fašizmom

Još su za vrijeme Španjolskog građanskog rata frankisti uspostavili političke i kulturne veze s fašističkom Italijom i nacionalsocijalističkom Njemačkom. Nacionalsocijalisti su putem Ministarstva vanjskih poslova, Ministarstva propagande i *Ausland* organizacije, koja je nadgledala njemačke državljane u inozemstvu, pokušali prijateljskim režimima nametnuti kulturnu politiku koju su provodili u vlastitoj zemlji, što su postizali donacijom novih, podobnih knjiga i promoviranjem čistki kao ispravnog modela za sukobljavanje s neprijateljima.

Fašisti i nacisti su vrlo brzo shvatili važnost propagande i izdavaštva, pa je tako 1933. godine u Njemačkoj osnovano Ministarstvo prosvjećivanja i propagande (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*) pod vodstvom Josepha Goebbelsa, a u Italiji je 1937. s radom započelo Ministarstvo narodne kulture (*Ministero della Cultura Popolare*). Osim što su pomagali frankistima u Španjolskom građanskom ratu, nacisti su s njima u jesen 1936,⁵ imenovanjem Wilhelma von Faupela njemačkim ambasadorom u Salamanci, uspostavili kulturni savez koji je trebao pomoći jačanju fašističke ideologije među pučanstvom, otklanjanju svega što bi moglo podsjećati na Drugu Republiku i uništavanju francuskog kulturnog naslijeđa u Španjolskoj.

1937. godine von Faupel biva zamijenjen Eberhardom von Stohrerom, koji se posvetio učvršćivanju njemačko-španjolskih kulturnih veza na način da je pokušao ishoditi službeno priznavanje njemačkih potvrdi o završetku školovanja u Španjolskoj i uposlio velik broj lektora na Sveučilištu u Salamanci. U širenju nacističke misli posebnu su ulogu odigrale donacije knjiga i časopisa, prevođenje časopisa sa španjolskog na njemački jezik i stipendije.

Ličnosti poput Pedra Laína Entralga, Dionisia Ridrueja (poznat kao „španjolski Goebbels“⁶) i Antonia Tovar otvoreno su iskazivali svoje divljenje Osovini Rim-Berlin i polagali nade u stvaranje novog europskog poretka, što im je neko vrijeme i polazilo za rukom. Oni su igrali važnu ulogu u propagandnoj mašineriji do 1941. godine kada je Franco, postavljanjem svog bliskog suradnika Arresea na čelo Falange, napravio zaokret prema katoličko-konzervativnoj ideologiji.⁷

⁵ Bernal Martínez, I. Libros, bibliotecas y propaganda nazi en el primer franquismo: las Exposiciones Del Libro Alemán. // Hispania Nova 7(2007), str. 11.

⁶ Dionisio Ridruejo: de Goebbels español a convencido demócrata. Dostupno na: <http://www.abc.es/20120619/cultura-libros/abci-dionisio-ridruejo-camisa-azul-201206181850.html> (25. kolovoza 2015.)

⁷ Bernal Martínez, I. Op. cit. Str.14-15.

Njemačko-španjolske veze dobile su novi vjetar u leđa kada je 14. listopada 1938. sklopljen sporazum između *Deutsch-Auslandischer Buchtausch* i Nacionalne službe za arhivistiku, knjižničarstvo i intelektualno vlasništvo (*Servicio de Archivos, Bibliotecas y Propiedad Intelectual*)⁸, koji je trebao omogućiti bolju znanstvenu i kulturnu razmjenu između dvije „bratske“ zemlje. Osim toga, planirala se organizacija izložbi njemačke knjige u Španjolskoj i obratno, za što je bio najzaslužniji Lasso de la Vega, posrednik u dogovorima s nacistima oko organizacije izložbi njemačke knjige, iz čije je izjave da bi knjižnice morale biti kao ljekarne u koje „nije dopušteno da uđu bolesnici [...] i odmah budu usluženi”⁹ moguće iščitati da se njegova vizija knjižničarstva uvelike razlikovala od republikanskih pogleda na tu djelatnost. Naime, republikanci su se čvrsto zalagali za to da knjižnice budu prisutne i u najzabačenijim krajevima Španjolske kako bi svi imali pristup knjigama, a samim time i znanju.

Donesena je odluka da bi na izlozbama u Španjolskoj trebale biti predstavljene njemačke znanstvene publikacije izdane u proteklih pet godina, literatura koja bi upoznala građane s nacionalsocijalističkim idejama te knjige koje na njemačkom jeziku govore o španjolskoj kulturi; dok bi u Njemačkoj naglasak bio na španjolskoj literaturi iz XVI. i XVII. stoljeća, knjigama koje slave Franca i „novu Španjolsku“ te knjige iz područja znanosti napisane od strane Španjolaca koji su studirali u Njemačkoj.¹⁰

Dok su sa svih strana odjekivale bombe, gotovo su četiri godine na tisuće njemačkih knjiga putovale Španjolskom. Izložbe njemačke knjige su održane tri puta između 1937. i 1940. godine – u Sevilli, Málagi i Madridu – svaki put s govorima u kojima su se uzdizali Hitlerovi dosezi i nacistički režim i izlaganjem knjiga koje su veličale slavnu povijest (s naglaskom na srednji vijek, luterizam, vjerske ratove, Versajski ugovor, susjedne i afričke zemlje) i njemačku kulturu onako kako je vidi Hitler (bile su predstavljene monografije o Wagneru, zatim Goetheove, Fichteove, Kantove, Nietzscheove, Diltheyeve, Schopenhauerove, Rilkeove i Hölderlinove knjige te knjige o njemačkoj i talijanskoj arhitekturi i slikarstvu)¹¹.

Izravna posljedica održavanja izložbi bilo je popunjavanje fondova sveučilišnih knjižnica, znanstvenih instituta i istraživačkih centara knjigama koje su promovirale nacističku ideologiju, što je ujedno trebalo doprinijeti i jačanju frankizma u Španjolskoj te potaknuti znanstvenike i istraživače da daju svoj doprinos u izgradnji novog poretka.

⁸ Ibid. Str. 17.

⁹ Ibid. Str. 16.

¹⁰ Ibid. Str. 17.

¹¹ Ibid. Str. 28.

Dok pozniji frankizam karakterizira jak utjecaj katoličanstva, u početnom razdoblju inspiraciju je crpio upravo iz njemačkog sindikalizma. Osim toga, titula *caudillo* je nastala po uzoru na njemački *Führerprinzip*, baš kao što su i brojna španjolska udruženja nastala po uzoru na njemačka.¹²

1. 1. 2. Razračunavanje s neistomišljenicima

Uzvik Millána Astraya na Sveučilištu u Salamanci: „Neka umru intelektualci! Živjela smrt!”¹³ dobro oslikava stav frankista prema kulturi i inteligenciji. Tijekom Španjolskog građanskog rata represivni aparat se okomio ponajviše na radničku klasu, seljake, sindikalce i članove stranaka koje su bile dio Narodne fronte. Svi su oni kažnjavani na razne načine - brijanjem glave, čistkama, oduzimanjem imovine - s tim da su i mnogi načelnici, vijećnici i intelektualci republikanskog i socijalističkog opredjeljenja streljani, a njihova je imovina zaplijenjena. Iz zatočeničkih je kampova na tisuće socijalista, anarhista, republikanaca i komunista usmjereno ravno prema zatvoru ili kažnjeničkim kolonijama, gdje su bili suočeni s groznim uvjetima života – prenapučenošću, mučenjem, gladi i epidemijama koje su zahvatile kažnjenike. Nakon 1. travnja 1939, u egzilu je završilo oko pola milijuna Španjolaca, u kampove je bilo zatvoreno oko njih 300.000, a streljano njih barem 50.000 nakon 1. travnja 1939, „dana pobjede”.¹⁴

U vrijeme Druge Republike (1931.-1939.) otvoren je velik broj knjižnica kako bi se knjige, a s njima i kultura, približile masama koje su većinom bile nepismene, a osim toga, stvoreno je i više ustanova koje su bile zadužene za potpomaganje tih knjižnica, od kojih je najvažnije bilo Vijeće za razmjenu i nabavu knjiga (*Junta de Intercambio y Adquisición de Libros*) za javne knjižnice. Kad su frankisti došli na vlast, odlučili su u potpunosti raskrstiti sa svime što je imalo veze s Drugom Republikom, pa tako i s njihovom hvalevrijednom inicijativom za premošćivanje jaza između pripadnika elite i ostatka naroda. To potvrđuje i Martínez Rus:

Upravo su falangisti smatrali da je obrazovna i kulturna republikanska politika prouzrokovala Španjolski građanski rat jer je građane zarazila pogubnim idejama. Da bi ih istisnuli iz naroda, morali su isprazniti knjižnične fondove, nakladničke kuće i knjižare, a zatim i zabraniti objavljivanje, raspačavanje i čitanje tih naslova. Osim toga, treba podsjetiti da je otvaranje javnih knjižnica u seoskim krajevima naišlo na negodovanje desničarskih načelnika jer su

¹² Ibid. Str. 31.

¹³ San Segundo Manuel, R. Mujeres bibliotecarias durante la II República: de vanguardia intelectual a la depuración. // CEE Participación Educativa (2010), str. 150. Na nekim se mjestima spominje da je Astray zapravo uzviknuo „Neka umru intelektualci-izdajnici! Živjela smrt”.

¹⁴ Liarte Alcaine, M. R. Op. cit. Str. 11-12.

smatrali da one odvlače seljake od poljoprivrednih poslova te da su knjige u njih usadile subverzivne ideje o pravima i slobodama. Protivili su se otvaranju knjižnica, jednako kao i ostalim društvenim i radničkim reformama. Mnogi su konzervativni zemljoposjednici i političari javno izjavljivali da je bolje da narod ne čita niti da se obrazuje.¹⁵

5. ožujka 1939. osnovano je Vijeće nacionalne obrane (*Consejo Nacional de Defensa*), koje je bilo zaduženo za upravljanje bivšim republikanskim teritorijima koje je sada zauzela Falanga. Od tog trenutka, bilo tko je mogao biti procesuiran.¹⁶ Mnogo je intelektualaca doživjelo nesretnu sudbinu samo zato što nisu bili na „pobjedničkoj“ strani. Među njima je bilo i podosta knjižničara, koji su za vrijeme Druge Republike uvelike doprinosili opismenjavanju narodnih masa i edukaciji stručnjaka.

Zakon o čišćenju državnih službenika (Ley de Depuración de Empleados Públicos), objavljen 10. veljače 1939. godine, propisuje da, odlukom suca koji zaprima izvještaje o političkom, društvenom i moralnom ophođenju svih službenika, moraju biti suspendirani svi oni koji su zaposleni u javnoj službi, a nisu se priključili frankističkom pokretu.¹⁷ Sjedište suca-instruktora zaduženog za čistku nalazi se u Nacionalnom povijesnom arhivu (*Archivo Histórico Nacional*), a njegov je zadatak redovito izvještavati Rukovodstvo Nacionalne službe za arhivistiku, knjižničarstvo i intelektualno vlasništvo (*Jefatura de Servicio Nacional de Archivos, Bibliotecas y Propiedad Intelectual*), koji iz Ministarstva obrazovanja upravlja čitavim procesom „čišćenja“.

Budući da se smatralo se da su upravo učitelji, profesori, intelektualci i knjižničari glavni krivci za širenje republikanskih ideja, njihovi dosjei su bili prepuni informacija o njihovoj političkoj i vjerskoj orijentaciji, čime se direktno zadiralo u njihovu privatnost. Danas se u Općem arhivu za administraciju (*Archivo General de la Administración*) nalaze samo dosjei knjižničara koji su preživjeli i ostali u Španjolskoj. Kazne i sankcije su bile veoma teške: smrtna kazna, nestanak, zabranjivanje obavljanja službe, degradiranje, deportacija, zabrana javljanja na natječaje za zapošljavanje, privremena suspenzija, prisilno umirovljenje, gubitak plaće, zabrana obavljanja povjerljivih poslova.¹⁸

Užasnu sudbinu je doživjela Juana Capdevielle, intelektuala, pedagoginja i arhivistkinja koja je radila kao knjižničarka u madridskom Ateneu i rizničarka u Udruženju knjižničara i bibliografa (*Asociación de Bibliotecarios y Bibliógrafos*). Ona je 1936. godine, u potrazi za mužem, oteta, silovana i streljana, a njezino je truplo pronađeno idući dan u jarku

¹⁵ Martínez Rus, A. Expolios, hogueras, infiernos. La represión del libro (1936-1951). // *Represura* 8(2013), str. 31-32.

¹⁶ de Lima Grecco, Gabriela. El control del libro durante el Primer Franquismo. // *Diálogos* 18, 1(2014), str. 364.

¹⁷ San Segundo Manuel, R. Op. cit. Str. 150.

¹⁸ Ibid.

jarku na 526. kilometru ceste Madrid-A Coruña, gdje se danas nalazi spomen-ploča s njezinim imenom.¹⁹

S druge strane, bilo je i onih koji su prošli bolje samim time što su uspjeli spasiti golu glavu. Knjižničarka Concepción Muedra Benedito, zadužena za provincijalne arhive Središnjeg vijeća za arhive, knjižnice i umjetničko blago, 40-tih godina emigrirala je u Meksiko, gdje je sudjelovala u stvaranju Nacionalne knjižničarske i arhivističke škole (*Escuela Nacional de Bibliotecarios y Archivistas*). Osim nje, u Meksiko su izbjegle i knjižničarke Josefina Rissech, Adela Ramón, María Pilar Sanz Obregón, María Luisa Vidana, a u Francusku su uspjele pobjeći Rosa Granés i Antonia Pineda. Prvo je u Francusku, a zatim u Meksiko izbjegla i knjižničarka Josefa Callao Mínguez, koja je zajedno s Jordijem Rubióem i Balaguerom oformila *Servei de Biblioteques del Front*, bibliobus koji je nudio usluge vojnicima na ratištu tijekom Španjolskog građanskog rata.²⁰

María Moliner je 1937. imenovana upraviteljicom Ureda za nabavu knjiga i međunarodnu razmjenu (*Oficina de Adquisición de Libros y Cambio Internacional*). Izdaje *Uputstva za knjižničnu službu u malim knjižnicama*, prvo djelo takvog tipa objavljeno u Španjolskoj, namijenjeno knjižničarima u ruralnim područjima zemlje. Iste godine predstavlja *Temeljni nacrt općeg plana za organizaciju državnih knjižnica*. Dvije godine kasnije dobiva zabranu obavljanja povjerljivih i upraviteljskih poslova na tri godine te biva premještena na drugo radno mjesto. Od 1946. pa do umirovljenja 1970. radi u madridskoj Knjižnici inženjerske škole (*Biblioteca de la Escuela de Ingenieros Industriales de Madrid*). Najpoznatija je po svom *Rječniku upotrebe španjolskog jezika*, na kojem je radila od početka 50-tih godina do 1966. Godine 1972. kandidirala se za članstvo u Španjolskoj kraljevskoj akademiji (*Real Academia Española*), ali nije bila primljena.²¹

Maríji Brey Mariño koja je radila u Knjižnici predsjedništva ministarskog vijeća Druge Republike (*Biblioteca de la Presidencia del Consejo de Ministros de la Segunda República*), 1939. godine oduzeto je 50% plaće te je prisilno premještena uz zabranu javljanja na natječaje za zapošljavanje u razdoblju od pet godina i obavljanja poslova od povjerenja. 1939. je godine, s izlikom da je sudjelovala u vojnoj pobuni i bila osoba od povjerenja Maríe Moliner, osuđena na 30 godina zatvora. 1947. joj se kazna smanjuje na tri godine zatvora, a

¹⁹ A activa e brillante intelectual republicana Juana Capdevielle, paseada en 1936. Dostupno na: <http://culturagalega.gal/album/detalle.php?id=17> (25.08.2015)

²⁰ San Segundo Manuel, R. Op. cit. Str. 150-153.

²¹ Ibid. Str. 151-158.

iduće godine dobiva zabranu obavljanja povjerljivih poslova i biva premještena izvan pokrajine. Tek je 1954. godine nanovo primljena u službu.²²

Carmen Caamaño, koja je tijekom rata postala prva španjolska guvernerka, 1939. godine, u pokušaju da s novorođenčecom u rukama izbjegne iz zemlje, biva privedena i osuđena na 12 godina i jedan dan zatvora, a njezino dijete smješteno u prikladnu udomiteljsku obitelj.²³ Sedam godina kasnije izlazi na slobodu. Sve do Francove smrti nije joj bilo dopušteno raditi u struci, a posljednje radne godine provodi radeći u Nacionalnom povijesnom arhivu.

María Luisa Cuesta Rodríguez, koja je radila u Nacionalnoj knjižnici (*Biblioteca Nacional de España*), 1939. godine optužuju ju da je ekstremna ljevičarka, gubi 50% plaće, biva prisilno premještena na drugo radno mjesto i dobiva zabranu obavljanja povjerljivih poslova. 1945. se vraća u Nacionalnu knjižnicu kao voditeljica Hispanoameričkog odjela, a 1962. odlazi u mirovinu. Ona je jedina žena koja je dvaput osvojila nagradu na bibliografskom natječaju, koje organizira Nacionalna knjižnica, tijekom gotovo sto godina, ali njezini radovi nikada nisu objavljeni.²⁴

Suradnja s neprijateljem nije bio jedini razlog zbog kojeg su se provodila kažnjavanja i smjenjivanja, pa je tako Justa Ballón, koja je radila u Katalonskoj knjižničarskoj školi (*Escuela de Bibliotecarios de Cataluña*), bila trn u oku zbog svoje protestantske vjere, a Joana Casals, tajnica Škole, je bila smijenjena s radnog mjesta zbog tobožnjeg katalonizma.

Što se tiče pisaca, svi oni koji su surađivali s „neprijateljima“, ili su bili streljani ili su izbjegli. Svi ostali su se morali pokoriti novim ideološkim postavkama, biti spremni na rigoroznu cenzuru i pisati onako kako nalaže režim. U novoj državi, literatura je trebala imati pedagošku svrhu, odnosno baviti se religioznim, povijesnim i narodnim temama i odražavati sliku katoličke, jedinstvene i konzervativne Španjolske. Da bi se to postiglo 25. svibnja 1940. godine su utemeljene nagrade za književnost „Francisco Franco“ i „José Antonio Primo de Rivera“²⁵ koje su trebale biti dodjeljivane „poslušnim“ književnicima.

Neki od pisaca koje je režim „prisvojio“ bili su Rafael García Serrano sa svojim *Odanim pješaštvom* (1943) i José María Gironella s *Plimom* (1948.). Između ostalih, u egzilu su završili Max Aub, Francisco Ayala i Ramón J. Sender, koji je napisao jedno od ponajboljih romana o Španjolskom građanskom ratu, *Rekvijem za španjolskog seljaka* (1953.). Dok su se

²² Ibid. Str. 154.

²³ Carmen Caamaño, fundadora de la FUE. Dostupno na : http://elpais.com/diario/2006/10/14/agenda/1160776806_850215.html (25.08.2015)

²⁴ Egoscózabal Carrasco, P. ; Mediavilla Herreros, M. L. La bibliotecaria Luisa Cuesta Gutiérrez (1892-1962). // Revista General de Información y Documentación 22(2012), str. 182-185.

²⁵ de Lima Grecco, G. Op. cit. Str. 374.

Sender i Ayala uspjeli vratiti u postfrankističku Španjolsku, Aub je preminuo u egzilu 1972. godine. Koliko je rad knjižničara i književnika bitan i potencijalno opasan za svaku ideološki radikalnu političku opciju, najbolje dočarava izjava Lassa de la Vege da „čišćenje“:

[...] nije opravdano samim postojanjem štetnih čitanja, već i svih vrsta knjiga, jer svako čitanje podrazumijeva prethodno poznavanje dobi, spola, kulturnog nivoa i ostalih čimbenika koji okružuju čitatelja. Osim što mora biti svjestan formativne vrijednosti literatura, knjižničar mora na umu imati njezin snažan utjecaj na um i živčane bolesti. Anarhistička literatura ne šteti samo umu čitatelju koji boluje od nje, već i dovodi u opasnost društvo u kojem živi. Naizgled bezazleni lik iz naturalističke i realističke škole koji pođe putem boli, erotizma, bijede ili nesreće, može potaknuti nastanak mentalnih bolesti. Roman u nastavcima sa svojim romanesknim antiumjetničkim obmanama je zamračio na tisuće mozgova i duboko uznemirio umove. Naposljetku, tu si i dubinski efekti seksualne psihopatije koje uzrokuje čitanje erotskih i pornografskih djela.²⁶

Nakon masovnih čistki u državnim službama, 1. ožujka 1940. je izašao *Zakon o suzbijanju masonerije i komunizma (Ley para la Represión de la Masonería y el Comunismo)* koji se mogao okomiti na svakog pojedinca koji je zagovarao ideje koje su se protivile vodećoj ideologiji, dok su se odredbama od 2. ožujka 1943. kažnjavali pozivanje na vojnu pobunu i promoviranje lažnih vijesti s ciljem da se poremete javni red i mir. Čitavu priču je zaokružio *Dekret-zakon za suzbijanje razbojništva i terorizma (Decreto-Ley para la Represión del Bandidaje y Terorismo)* objavljen 18. travnja 1947. godine.²⁷

1. 1. 3. Uništavanje bibliografskog materijala

Tijekom Španjolskog građanskog rata mnoge su javne knjižnice bile uništene, a nakon rata mnogi su knjižničari zamijenjeni podobnijima, odnosno onima koje je vlast smatrala odanima i pouzdanima. Mnoge su knjige nestale iz knjižničnih kataloga, kao *Jesenja sonata* R. del Valle-Inclána, *Sabrane pjesme* A. Machada, *Pobuna masa* J. Ortege y Gasseta, *Rat i mir* L. N. Tolstoja, *Zločin i kazna* F. M. Dostojevskog.²⁸ Nadzirali su se katalozi i ideološka stajališta izdavačkih poduzeća, a u *Službenom biltenu* su objavljivani popisi odobrenih knjiga. Provincijalne vlasti su redovito dobivale izvještaje o zabranjenim autorima i knjigama, a kako bi se zaustavio svaki mogući ulazak publikacija iz inozemstva, kontrolirali su se carina i pošta.²⁹ Kao što je i uobičajeno u vrijeme ratnih sukoba, tijekom rata su mnoge knjižnice bivale zapaljene kako bi se uništio svaki bibliografski trag i dokumentacija o poraženoj strani,

²⁶ Rodrigo Echalecu, A. M. Las bibliotecas públicas durante el primer franquismo: entre la continuidad y la ruptura : diplomski rad. Madrid : Universidad Complutense de Madrid, 2008-2009.

²⁷ Liarte Alcaine, M. R. Op. cit. Str. 13.

²⁸ de Lima Grecco, G. Op. cit. Str. 365.

²⁹ Ibid.

što se događalo i u Španjolskom građanskom ratu i po njegovom završetku. Martínez Rus navodi zanimljiv detalj koji pokazuje kako su frankisti interpretirali povijesne činjenice onako kako im odgovara da bi opravdali svoj čin i još jednom potvrdili svoje „plemenite“ namjere koje crpe inspiraciju iz slavne španjolske prošlosti:

Treba spomenuti konstantno vraćanja Cervantesovom djelu od strane frankističkih intelektualaca, slavnom poglavlju u kojem se spaljuju Kihotove viteške knjige kako bi opravdali bezbrojna spaljivanja publikacija tijekom Španjolskog građanskog rata i neposredno nakon njegovog završetka. Bila je to savršena izlika, pozivati se na stranice najpoznatijeg djela na španjolskom jeziku da bi se dokazalo kako je riječ o pravednom i nužnom činu. Štoviše, uspoređivalo se Cervantesa, koji se borio protiv neprijatelja Španjolske u Lepantu, s vojskom nepobjedivog Franca koji je pobijedio raskošni boljševizam.³⁰

Osim na terenu, ratovalo se i u knjižnicama i knjižarama. Novine *Arriba España* su već u svojem prvom broju, 1. kolovoza 1936, pozivale na uništavanje knjiga: „Druže! Imaš dužnost proganjati judaizam, masoneriju, marksizam i separatizam. Uništi i zapali njihove novine, njihove knjige, njihove časopise, njihovu propagandu. Druže! Za Boga i za domovinu!”³¹ Njihov je direktor bio falangist-klerikalac, Fermín Yzardiaga, koji je između 1937. i 1938. godine obnašao dužnost Nacionalnog poglavara za tisak i propagandu. Novine *El Ideal Gallego* u kolovoza 1936. javljaju da su se knjige spaljivale i u La Coruñi: „Na obali mora, da more odnese ostatke tolike truleži i bijede, Falanga spaljuje gomile knjiga i brošura kriminalne komunističke i antišpanjolske propagande i odvratne pornografske literature”.³²

30. travnja 1939. godine na Središnjem sveučilištu u Madridu odigrao se takozvani *auto de fe*³³, odnosno spaljivanje velikog broja knjiga, o čemu svjedoči komentar iz falangističkog časopisa *Arriba*, objavljen 2. svibnja 1939. godine:

Ovim spaljivanjem potpomažemo izgradnju jedne, velike i slobodne Španjolske. Osuđujemo na spaljivanje separatističke, liberalne, marksističke, crnolegendaške³⁴, antikatoličke knjige, kao i knjige iz bolesnog romantizma. Pesimistične, pornografske, one iz ekstravagantnog modernizma, otrcane, kukavičke, pseudoznanstvene i loše tekstove i vulgarne časopise.³⁵

Knjižničar Vicens de la Llave je u Parizu tijekom *Univerzalne izložbe*, gdje se nalazila i Picassova *Guernica*, žestoko osudio paljenje knjižnica: „[...] priča je jednostavna, uvijek ista:

³⁰ Martínez Rus, A. M. Op. cit. Str. 6.

³¹ Ibid. Str. 5.

³² Ibid. Str. 5-6.

³³ *Auto de fe* („čin vjere“) je organizirala Sv. inkvizicija u Španjolskoj, Portugalu i njihovim kolonijama sve do kraja 18. stoljeća, a riječ je o javnoj objavi pokajanja heretika i grešnika, nakon koje bi uslijedila kazna, obično u obliku spaljivanja na lomači. Neke dijelove rituala su u 20. stoljeću preuzeli španjolski fašisti i njemački nacisti.

³⁴ Odnosi se na propagandu protiv Španjolskog Carstva, Španjolaca i španjolske kulture. Pojam je prvi put registriran 1914. godine u knjizi Juliána Juderfasa, *Crna legenda i povijesna istina*.

³⁵ San Segundo Manuel, R. Op. cit. Str. 146.

knjižničar je streljan, knjige su spaljene, a svi koji su sudjelovali u njezinom radu su streljani ili progonjeni.”³⁶

Nekoliko tjedana nakon završetka rata u Barceloni, kulturno udruženje Ateneu Enciclopèdic Popular je, zajedno sa 6.000 svezaka, sravnjeno sa zemljom. U gradu su uništene 72 tone knjiga iz izdavačkih poduzeća, knjižara, javnih i privatnih knjižnica. Knjižnica Pompeu Fabra je spaljena; u Galiciji su zaplijenjene knjige iz privatnih knjižnica Rodrígueza Castela, političara i umjetnika, Fernándeza Osoria y Tafalla, španjolskog političara i intelektualca te Casaresa Quiroge, predsjednika Druge Republike. Spaljivanje knjiga nije zaobišlo ni provinciju Navarru. Pravniku Enriqueu Astizu Arangurenu su, prije nego što su ga ubili, spalili čitavu kolekciju Espasine *Enciklopedije*, a u Madridu je troje falangističkih pisaca opljačkalo knjižnicu Juana Ramóna Jiménez. Često puta su upravo sami vlasnici uništavali vlastite knjižnice kako ne bi trebali svjedočiti njihovom nasilnom otuđivanju. Novinar Haro Teglén se ovako prisjetio knjižnice svog oca koju je progutala vatra:

Ona moja knjižnica, ona knjižnica mog oca je svršila kao mnoge druge, kad su došli barbari i trebalo je spaliti knjige prije nego što oni spale i čitatelja. U mojoj kući se nalazilo ono što se nazivalo *cocina económica*, veliki željezni štednjak s nekoliko otvora i jednim grijačem u koji je stala velika količina prokletih knjiga. Mislim da sam zaplakao i pokušao spasiti njih nekoliko pred nepomičnim pogledom moje majke koja se bojala. Da, poneka je ostala. Ali u uzastopnim izvještajima o mojoj kući, nitko se nije usredotočio na knjige. Tražili su nešto drugo, ne znam što.³⁷

Postupak je uvijek bio isti. Prvo su se zapljenjivale knjige, potom su se izbacivali naslovi, a nakon toga i spaljivale opasne publikacije. Na kraju su se stvarali posebni fondovi s manje opasnim knjigama koje su bile zabranjene za čitatelje. Mada, prvih nekoliko mjeseci nakon što su frankisti preuzeli vlast, knjižnice su bile spaljivane bez ikakvog pretresanja fondova.

1. 1. 4. Počeci cenzorske prakse

U prvom članku dekreta³⁸ koji je 4. rujna 1936. donio Queipo de Llano, rektor Sveučilišta u Sevilli stoji:

³⁶ Ibid.

³⁷ Martínez Rus A. Op. cit. Str. 29.

³⁸ Rubio Mayoral, J. L. La depuración de la cultura popular. La universidad y el Ateneo de Sevilla en la censura de libros durante la Guerra Civil. // Represura (2008). Dostupno na: http://www.represura.es/represura_5_junio_2008_articulo6.html

1. Proglašavaju se protuzakonitim trgovanje, cirkulacija, produkcija i posjedovanje knjiga, časopisa i svih vrsta pornografskih tiskovina ili socijalističke, komunističke, libertarijanske i općenito slobodarske literature.
2. Vlasnici ustanova zaduženih za izdavanje ili raspačavanje časopisa, knjiga ili bilo koje vrste tiskane građe na koju se odnosi prethodni članak i koja se nalazi na teritoriju ove pokrajine, dužni su predati ih vojnim vlastima u neproduljivom roku od 48 sati od trenutka objavljivanja ovog proglasa. Knjige moraju biti predane uz izvještaj u dva primjerka, na kojemu se moraju nalaziti osnovni podaci o publikaciji. Jedan primjerak izvještaja će se vratiti zainteresiranoj strani s pečatom.
3. Iznimno, na djela doktrinarnog sadržaja i pravne marksističke (socijalističke i komunističke) tekstove se ne odnosi zabrana posjedovanja. Ipak, te publikacije moraju biti odobrene od strane vojnih vlasti.
4. Za kršenje odredbi u ovom proglasu određena je globa. U slučaju ponovnog prekršaja globa će biti povećana za pet puta, a sankcije će podrazumijevati zabranu rada u knjižnoj industriji te zatvaranje ustanove u kojoj prekršitelj radi.

16. rujna 1937. proglašen je novi dekret³⁹, u čijem se uvodu tvrdi da je jedan od najvećih neprijatelja domovine širenje pornografske literature i literature koja promovira rušilačke tendencije. U 1. članku piše da će civilni guverneri u roku od 15 dana popisati sve javne, narodne i školske knjižnice i dvorane za učenje koje se nalaze u mjesnim zajednicama, društvima za rekreaciju, školama, akademijama.

Osim toga, navodi se da će se u svakom sveučilišnom okrugu formirati po jedna Komisija za čišćenje u svim centrima za čitanje, a tu Komisiju moraju činiti: rektor sveučilišta ili osoba koju on imenuje, profesor s Filozofskog fakulteta, predstavnik kojeg je izabrala crkvena vlast, predstavnik kojeg predlaže Fakultativno tijelo arhivista, knjižničara i arheologa (*Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*), predstavnik kojeg imenuje vojna vlast iz odgovarajućeg okruga i jedan otac kojeg predlaže okružno Katoličko udruženje očeva (*Asociación Católica de Padres de Familia*). Nakon što Komisija sastavi izvještaj, od knjižničara, korporacija, direktora centara, predsjednika udruženja i osoba o kojima ovise dvorane za čitanje, indeksi ili registri knjiga, brošure, časopisi i tako dalje, treba zatražiti da „očiste“ knjižnicu od dotadašnjih indeksa ili registara, knjiga, brošura, časopisa, snimki i ostale građe koja u svojim tekstovima sadrži rušilačke i nemoralne ideje, marksističku i ostalu

³⁹ Ibid.

propagandu koja predstavlja znak nepoštovanja prema veličanstvenoj vojsci, napad na jedinstvo domovine, podcjenjivanje katoličke vjere i svakog protivljenja značenju i ciljevima „velikog nacionalnog križarskog rata“.

Komisije za čišćenje su dužne Komisiji za kulturu i obrazovanje predati popis publikacija koje po njihovom mišljenju predstavljaju opasnost za čitatelje. Komisija za kulturu i obrazovanje će pregledati taj popis i svrstati naslove u sljedeće kategorije:

1. Pornografska djela vulgarnog sadržaja bez ikakvog umjetničkog značaja.
2. Publikacije namijenjene širenju revolucionarnih ili subverzivnih ideja bez ideološkog sadržaja i esencijalne vrijednosti.
3. Knjige i brošure s određenom literarnom i znanstvenom vrijednošću čiji bi ideološki sadržaj mogao biti štetan za naivne čitatelje ili one koji nisu dovoljno spremni za čitanje tih tekstova.

Publikacije iz prve dvije grupe bit će uništene. Samo će one iz treće grupe biti čuvane u knjižnicama na mjestu koje nije vidljivo ni lako dostupno javnosti, a moći će ih koristiti osobe koje će ishoditi posebnu dozvolu od Komisije za kulturu i obrazovanje. Osim zabranjenih publikacija navodili su se i naslovi čije se čitanje potiče, na primjer knjiga *Loši i dobri romanopisci* oca Ladróna de Guevare (1910.). 1949. godine pojavljuje se „nasljednica“ de Guevarine knjige, *Dobra i loša čitanja u svjetlu dogme i morala*, knjiga koja je trebala biti putokaz djeci, mladima, učiteljima i svima onima koji su htjeli biti izvedeni na pravi put.⁴⁰

14. siječnja 1937, inicijativom Millána Astraya, a pod palicom Falange, uspostavljeno je Nacionalno izaslanstvo za tisak i propagandu (*Delegación Nacional de Prensa y Propaganda de Falange Española Tradicionalista y de las JONS*), u čijem uvodu stoji da je ono odgovor na „veliki utjecaj propagande na seoski život, njezinih različitih pojava i moralnog trovanja koje je zadesilo naš Narod, uzrokovanog štetnim kampanjama koje posljednjih nekoliko godina šire rušilačke doktrine“⁴¹.

U prvoj Francovoj vladi, uspostavljenoj *Zakonom o organizaciji središnje državne administracije* (*Ley de la organización de la Administración Central del Estado*), objavljenim 31. siječnja 1938. godine, Nacionalno izaslanstvo za tisak i propagandu potpada pod Ministarstvo unutarnjih poslova - koje će u prosincu promijeniti ime u Ministarstvo upravljanja - unutar kojeg su ustanovljene dvije službe: Nacionalna služba za tisak (*Servicio*

⁴⁰ Pron, P. Algunos antecedentes de (cierta parte de) la crítica (no sólo literaria) (Cita). Dostupno na: <http://www.elboomeran.com/blog-post/539/12935/patricio-pron/alunos-antecedentes-de-cierta-parte-de-la-critica-no-solo-literaria-cita/> (25.08.2015.)

⁴¹ de Lima Grecco, G. Op. cit. Str. 364.

Nacional de Prensa), pod palicom José Antonia Jiménez Arnaua i Nacionalna služba za propagandu (*Servicio Nacional de Propaganda*), pod vodstvom Dionisia Ridrueja. Za voditelja cenzure imenovan je Juan Beneyto, koji je uspostavio norme za kontrolu publikacija. Trebalo je pratiti sve knjige koje su se bavile „Nacionalnim pokretom”, nije se smjelo kritizirati članove obitelji režima, trebalo je odstraniti svaki komentar koji bi mogao uvrijediti vojne i civilne institucije i svećenstvo; nisu se tolerirali protivnici frankizma ni oni koji bi bilo kakvom mišlju ugrozili „jedinstvo puka, društvenih slojeva i pokrajina”; nisu se prihvaćali komentari koji se protivili ekonomskoj i vanjskoj politici. Zabranjivalo se svako vrijeđanje katoličke vjere i Falangine ideologije, publikacije na regionalnim jezicima (galješkom, katalonskom, baskijskom), kao i knjige autora koji su se protivili režimu.⁴²

Za vrijeme rata, mnoge su knjižnice bile podvrgnute strogoj cenzuri i zatvorene do dolaska novih, podobnih knjiga kojima su se popunjavali ispražnjeni fondovi. Iz kataloga seviljskog *Atenea* izbačena je 381 publikacija koje su smještene u zatvoreno spremište u kojem su se nalazile sve do 1993. godine. Izbačena su djela V. I. Lenjina, K. Marxa, F. Engelsa, L. Trockija, A. Comtea, H. de Balzaca, A. Gidea, Voltairea, M. Prousta, S. Kierkegaarda, F. Nietzschea, J. J. Rousseaua i S. Freuda.⁴³

1. 1. 5. Konsolidacija cenzorske prakse

Odredbom od 29. travnja 1938. koju je donijelo Ministarstvo unutarnjih poslova, odlučeno je da je Nacionalna služba za propagandu zadužena za prethodno odobrenje svih publikacija, osim periodičkih publikacija za koje je bilo zaduženo Tajništvo za tisak i propagandu (*Secretaría de Prensa y Propaganda*) koje je radilo na tome da sve novine i časopisi budu pod kontrolom države⁴⁴. Knjige koje su morale proći cenzuru raspoređene su u pet kategorija:

1. Politika.
2. Povijest Španjolske i politička pedagogija.
3. Religija i katolička pedagogija.
4. Znanstvene knjige i tekstovi.
5. Vojna povijest i tehnika.
6. Književnost za razbibrigu.

⁴² Martínez Rus, A. Op. cit. Str. 41.

⁴³ Rubio Mayoral, J. L. Op. cit.

⁴⁴ de Lima Grecco, G. Op. cit. Str. 367.

Izuzete su jedino publikacije liturgijskog karaktera, tekstovi na latinskom namijenjeni Katoličkoj crkvi, španjolska književnost prije 1800. godine, tekstovi tehničko-znanstvenog karaktera i notni zapisi.⁴⁵

Postupak cenzure⁴⁶ je započinjao u trenutku kada bi izdavač predao publikaciju Zamjeniku tajnika narodnog obrazovanja ili jednom od njegovih provincijalnih izaslanstava kako bi zatražio dozvolu za tiskanje i pritom naveo broj listova, broj primjeraka i vrstu papira na kojem bi materijal bio tiskan. Potom bi cenzor pročitao i analizirao publikaciju, nakon čega bi predao formular s procjenom voditelju cenzure koji je imao pravo poništiti mišljenje podređenog cenzora. Za mjesto cenzora su se otvarali natječaji, a voditelj cenzure je mogao biti samo onaj kojeg je imenovalo Ministarstvo. Kandidat koji je htio postati cenzor morao je zadovoljiti jedan ili više preduvjeta: diploma nekog od španjolskih fakulteta, objavljen znanstveno-istraživački rad ili književna kritika, sposobnost prevođenja s barem jednog stranog jezika, vojno lice, svećenik. U slučaju da je kandidat zadovoljavao neki od navedenih kriterija, trebao je položiti tri provjere: četverosatno izlaganje o bilo kojem pitanju u vezi s cenzurom, analizu i kritiku nekog djela i prijevod knjige na španjolski. Uz formular je trebalo priložiti i „cenzorski list” koji se slao autoru ili podizaslanstvu koje je sudjelovalo u postupku zajedno s jednim primjerkom publikacije. Taj je dokument predstavljao dozvolu ili odbijenicu za tiskanje, ali i izvor informacija koje su pružale dobru ili lošu sliku o nakladnicima i autorima.

5. ožujka 1939. Nacionalna služba za propagandu je objavila *Napomenu o cenzuri knjiga* koja je sve urednike prisilila da u roku od 48 sati predaju popis sa svim knjigama objavljenim od početka Španjolskog građanskog rata.

U Madrid su frankističke trupe ušle 28. ožujka 1939, ali knjižare su se mogle otvoriti tek 8. travnja i to nakon što su ih pretresli vojni cenzori. Sva djela objavljena nakon 18. srpnja trebala su ishoditi odobrenje Odjela za cenzuru Nacionalne službe za propagandu pri Ministarstvu unutarnjih poslova.⁴⁷ U travnju 1939. je svježe tiskan *Čovjek koji vreba* Miguela Hernándezza i prije nego što je knjiga bila uvezana i ukoričena, jedna od komisija, kojom je predsjedavao filolog Joaquín de Entrambasaguas, je naredila uništenje 5.000 primjeraka, od čega su spašena dva, zahvaljujući čemu je knjiga 1981. godine ugledala sunce.⁴⁸

⁴⁵ Ibid. Str. 368.

⁴⁶ Ibid. Str. 368-370.

⁴⁷ Martínez Rus, A. Op. cit. Str. 23.

⁴⁸ Ibid. Str. 24.

U iščekivanju *Tjedna knjige* te iste godine, Komora za knjigu u Barceloni je zaprimila proglas Provincijalnog rukovodstva za propagandu u Barceloni (*Jefatura Provincial de Propaganda de Barcelona*) u kojem je pisalo da u izlozima trebaju biti izložene publikacije koje se bave „Slavnim pokretom“, one koje uređuju i objavljuju Državno izaslanstvo za tisak i propagandu, Nacionalno izaslanstvo za tisak i propagandu, Naklada „Jerarquía“, Naklada „FE“, Naklada „Libertad“, Naklada „Arriba“, Naklada „Destino“ te Naklada Nacionalne službe za propagandu. U drugom proglasu je Provincijalno rukovodstvo za propagandu upozoravalo knjižničare o ispunjavanju obveze o izlaganju knjiga, a svako protivljenje bi bilo kažnjeno globom do 500 peseta. Inače, proslava Dana knjige se od 1926. godine obilježavala 7. listopada, na dan kada je rođen Miguel de Cervantes, ali je 1930. premještena na 23. travnja kako ne bi koincidirala s početkom školske godine i kupovinom školskih knjiga.⁴⁹

Nacionalni institut za španjolsku knjigu (*Instituto Nacional del Libro Español*), koje je 23. svibnja 1939. osnovalo Ministarstvo upravljanja, je postao zadužen za knjižnu politiku u novoj državi.

Pet mjeseci kasnije, 7. rujna, Službena komora za knjigu u Barceloni (*Cámara Oficial del Libro de Barcelona*) je svojim suradnicima podijelila proglas o čistkama u knjižarama. Zabranjene knjige su bile podijeljene u dvije grupe: *doživotno zabranjene*, odnosno one koje je trebalo uništiti i *privremeno zabranjene*, to jest one koje je valjalo udaljiti s tržišta dok vlasti ne odluče kakva će biti njihova sudbina. U prvu grupu su spadala djela koja su se protivila Nacionalnom pokretu, antikatolička, teozofska, okultna i masonska djela; ona koja su loše govorila o prijateljskim zemljama, kao što su Italija i Njemačka; ona koja su pisala autori neprijatelji novog režima; pornografska i pseudoznanstvena pornografska djela, ali i ona koja raspiruju seksualnost; antiratna, antifašistička, marksistička, anarhistička, separatistička i djela. U drugoj grupi su se nalazile publikacije koje su napisali protivnici režima, ali koje se nisu bavile političkim temama te one nejasne tematike. Već je 16. studenog 1939. Komora odaslala novi proglas s popisom stranih autora i zabranjenih naslova, koji je dopunjen proglasom objavljenim 6. prosinca 1939.⁵⁰

Nakon restrukturiranja fondova, Zakonom koji je 13. prosinca 1940. godine donijelo Ministarstvo obrazovanja, uspostavljena su pravila o posudbi knjižnične građe, koja, između ostalog, kažu da knjižničar može odbiti nečiji zahtjev za posudbu. Proces centralizacije je

⁴⁹ Ibid. Str. 25-26.

⁵⁰ Ibid. Str. 24-25.

završio imenovanjem Podtajništva narodnog obrazovanja (*Subsecretaría de la Educación Popular*) 24. svibnja 1941. godine.⁵¹

Nacionalno izaslanstvo za tisak brinulo se za 37 novina koje je tiskao Pokret, jednako kao i za Službenu novinarsku školu (*Escuela Oficial de Periodismo*), otvorenu s namjerom da novinari budu pod paskom države. Nacionalno izaslanstvo za propagandu se sastojalo od 5 odjela: Izdanja (*Ediciones*), Radiodifuzija (*Radiofusión*), Kinematografija i kazalište (*Cinematografía y Teatro*), Usmena i glazbena propaganda (*Propaganda Oral y Musical*) i Kiparstvo (*Plástica*). Time su pokriveni svi vidovi stvaralaštva. Za knjigu su bili zaduženi Nacionalna naklada, osnovana 16. travnja 1942. i Nacionalni institut za španjolsku knjigu.⁵² Iako je ured Zamjenika tajništva narodnog obrazovanja prisilio sve knjižare da jednom mjesečno posvete jedan mjesec promoviranju publikacija koje je izdala Nacionalna naklada, njihova izdanja publika nije najbolje prihvatila.⁵³

1. 2. Cenzura u razdoblju 1945.-1975.

1945. godine je Španjolskoj, zbog suradnje s okupatorima, odbijen zahtjev za članstvo u Ujedinjenim narodima. Nakon tog udarca, započinje razdoblje političkog izolacionizma, u kojem su jedine prijateljske države bile Portugal i Argentina. Osim toga, poraz sila Osovine u Drugom svjetskom ratu je doveo do krize u frankističkim redovima, koja se nastojala razriješiti ulaskom katoličkih kolaboracionista u vladu te imenovanjem Martína Artaja ministrom vanjskih poslova. Franco je, u želji da održi diktaturu, nastojao formalno „liberalizirati” politički režim, a kako bi to postigao, okrenuo se Katoličkoj crkvi i pokrenuo niz političkih i administrativnih reformi koje su dovele do uspostavljanja „organske demokracije” i, od 1947. godine, „katoličke, društvene i reprezentativne monarhije”.⁵⁴ Poistovjećivanje Katoličke crkve u Španjolskoj s frankističkim režimom dovelo je do nastajanja novog ideološkog pokreta – *nacionalkatoličanstva*. Nakon teških poratnih godina obilježenih represijom i gladi, tek 60-tih godina započinje proces industrijalizacije koji pogoduje ekonomskom rastu, a otvaranje prema inozemstvu i turističkom razvitku.

⁵¹ de Lima Grecco, G. Op. cit. Str. 366-371.

⁵² Ibid. Str. 371.

⁵³ Ibid. Str. 372-373.

⁵⁴ Sevillano Calero, F. Propaganda y medios de comunicación en el franquismo. // Alicante : Publicaciones de la Universidad de Alicante, 1998. Str. 137.

Što se cenzure tiče, ona je usprkos prividnoj demokratizaciji, bila na snazi sve do kraja 70-tih godina. 1945, proglašavanjem *Deklaracije o pravima Španjolaca* (*Fuero de los españoles*), dolazi do svojevrsnog popuštanja cenzorskog remena, pa se tako u 12. članku jamči sloboda izražavanja, no „[...] sve dok ne krši osnovne državne principe”⁵⁵. Do 1941. cenzura je ovisila direktno o Ministarstvu unutarnjih poslova; od 1942. do 1945. ju je kontroliralo Podtajništvo za narodno obrazovanje, zatim Ministarstvo obrazovanja i, konačno, od 1951. do 1976. Ministarstvo informacija i turizma. Zakon o tisku proglašen 1938. nije se mijenjao sve do 1966. godine, kada je ministar Manuel Fraga Iribarne donio novi zakon, s kojim započinje put ka demokratizaciji.

1. 2. 1. Sukob između državne i vjerske cenzure

Politički sukob s falangistima je doživio vrhunac 1945. godine, podudarajući se s promjenom vlasti u srpnju te godine, kad se Franco odlučio za suradnju s Katoličkom crkvom i, prvenstveno zbog njegovih veza s klerom, naročito kardinalom Primadom Plaom y Denielom i Katoličkom akcijom (*Acción Católica*), imenovao Martína Artaja ministrom vanjskih poslova. Tim činom je započelo dugo razdoblje nacionalkatoličanstva, što je nova i potvrdila *Konkordatom* iz 1953. sa Svetom Stolicom⁵⁶, čime je, između ostalog, i Crkva dobila pravo cenzuriranja. Ona je 1941, osnivanjem časopisa *Ecclesia*, započela kampanju protiv državne cenzure, čime se borba za prevlast zaoštrila. Tijekom 40-tih godina je Katolička crkva postajala sve utjecajnija i utjecajnija: „Štoviše, politički i društveni utjecaj koji je Katolička crkva imala na području cenzure s vremenom je počeo premašivati utjecaj koji je vršila Falanga. Ta činjenica ilustrira zašto je došlo do stvaranja novog ideološkog predznaka: nacionalkatoličanstva [...]”⁵⁷.

Od 1942. nadalje, katolička dogma i tradicionalne vrijednosti su bili glavni oslonac režima, dok se država, izolirana, okrenula prema hispanoameričkim državama u kojima je vidjela potencijal za širenje frankističke ideologije. Kontrolirale su se mjesne udruge, pratio se radi javnih službenika, propagirali su se pristojnost, red, rad, disciplina i požrtvornost. Tek su se pedesetih godina, zahvaljujući docentima Enriqueu Tiernu Galvánu, José Luisu Arangurenu, Manuelu Sacristánu i Josáu Maríji Valverdeu, koji su održavali kontakte s

⁵⁵ Leyes fundamentales y normas complementarias. // Boletín Oficial del Estado 199(1945).

⁵⁶ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 63.

⁵⁷ de Lima Grecco, G. Op.cit. Str. 376.

intelektualcima u egzilu, na sveučilišta vratilo izučavanje i drugih filozofskih struja osim neoskolastičke.⁵⁸

Gabriel Arias Salgado je bio podtajnik za narodno obrazovanje od 1941. do 1945, a od 1951. do 1962. godine ministar informacije i turizma. Za vrijeme njegove vladavine su se progonila i naizgled bezazlena djela, kao Dumasova *Tri mušketira*, Andersenove *Bajke*, Swiftova *Gulliverova putovanja*. *Crvenkapica* se prvo pretvorila u *Plavokapicu*⁵⁹, a zatim u Kapicu boje mesa (*Caperucita encarnada*)⁶⁰, Platonova *Država*, Espasina *Enciklopedija mesa* (zbog naziva, iako se radilo o kulinarskoj knjizi).⁶¹ Najviše su se cenzurirale knjige za djecu i mlade koji su bili smatrani najosjetljivijom skupinom kojoj treba pristupiti s velikom pozornošću i odgovornošću.

Vjerska cenzura nije bila ništa manje rigorozna od državne. Bila su zabranjena djela koja se navode u knjizi *Index librorum*⁶², čije je posljednje, 30. izdanje, u kojem je bilo popisano više od 4.000 djela, objavljeno 1948. godine.⁶³

Državna i vjerska cenzura često se nisu slagale. Štoviše, redovito su napadale jedna drugu – Crkva u svom časopisu *Ecclesia*, a Falanga u *Biltenu Tajništva za informaciju o oglašavanju i šoubiznisu* (*Secretariado de Información de Publicidad y Espectáculos*). *Ecclesia* je, s obzirom na to da nije bila podložna cenzuri - s namjerom da zaštiti svoje interese - imala mogućnost žestoko se zalagati za izmjenu *Zakona o tisku* iz 1938. godine. Borba klerikalaca za promjenu stanja u svijetu tiska pooštrila se u veljači 1950. godine, u trenutku kada se u Rimu održavao *Treći međunarodni kongres o katoličkom tisku*, na kojem je papa izrazio negodovanje zbog nepravde koja vlada u nekim zemljama, u kojima katoličkom tisku nije bila zajamčena potpuna sloboda informacija, time aludirajući i na Španjolsku. Ipak, već su 1953. godine Franco i Sveta Stolica postigli dogovor kojim je Katolička crkva dobila još veću ulogu u formiranju državne politike i primat nad kontrolom društvenih zbivanja.

1. 2. 2. Cenzorska praksa u 40-tim i 50-tim godinama

40-tih godina cenzura je bila dobro organizirana praksa koja se provodila gotovo rutinski. Od 17. studenog 1942. godine, prije početka emitiranja svakog filma, u kinima se

⁵⁸ Liarte Alcaine, M. R. Op. cit. Str. 7.

⁵⁹ Kapica je postala plave boje jer se htjelo izbjeći potencijalnu aluziju na komunizam.

⁶⁰ *Caperucita* znači kapica, a *encarnado* je sinonim za crvenu boju, dolazi od riječi *carne* (meso).

⁶¹ Martínez Rus, A. Op. cit. Str. 44.

⁶² Popis zabranjenih djela koji je 1559. godine proglasio papa Pavao IV.

⁶³ Martínez Rus, A. M. Str. 44-45.

prikazivao *NO-DO (Kinematografske vijesti i dokumentarci)*, koji je donosio najvažnije vijesti od proteklog tjedna i promovirao državnu politiku.⁶⁴ Nadalje, izvještajem objavljenim 16. srpnja 1943. je zabranjen uvoz knjiga i časopisa političkog ili društvenog karaktera bez prethodnog odobrenja Nacionalnog izaslanstva za propagandu. Doduše, bilo je i izuzetaka, tako da je 25. ožujka 1944. dopušten uvoz liturgijskih, glazbenih i tehničkih publikacija, a 16. srpnja 1945. i znanstvenih publikacija.⁶⁵ Odredba od 18. svibnja 1943. je nalagala da se licence za uvoz stranih filmova daju jedino osobama i poduzećima koji su producirali španjolske filmove.⁶⁶

Što se književnosti tiče, najviše cenzure je, kao što je već naglašeno, bilo na području književnosti namijenjene djeci i mladeži, pa tako ne čudi činjenica da je 40-tih godina dječja književnost bila isključivo u službi režima. Montserrat Huguet napominje da su likovi poput Don Quijotea ili bili izbrisani iz obrazovnog sustava ili obilježeni kao antijunaci koji pate od fizičkih boljki zbog naklonosti prema neprimjerenoj literaturi. Nametnute su narodne priče, legende i mitovi hispanoameričkih kultura, priče povijesne i religiozne tematike zbog svojih moralnih kvaliteta i pouke koju tobože nose. Inzistiralo se na čitanju tekstova koji propagiraju optimizam, jer bi svaka naznaka pesimizma i životnih poteškoća mogla pogubno djelovati na mlade umove.⁶⁷ Dakle, književnost realizma i naturalizma je bila u potpunosti isključena iz obrazovnog sustava. Djevojčicama i djevojkama je bilo preporučeno čitanje biografija svetica i drugih uzornih ženskih povijesnih ličnosti, a seksualnost je bila tabu tema.

Početkom 40-tih godina populariziraju se stripovi za djevojčice, a najpopularniji su bili *Mis chicas* (1941), *Bazar* (1949), *Florita* (1949), *Lupita* (1950), *Mariló* (1950), *Estrellita* (1950) i *Merche* (1950).⁶⁸ Svi su oni bili u službi režima koji je iznimno pazio na to koje će poruke servirati tako osjetljivoj društvenoj skupini kao što su djeca. Huguet naglašava da se djevojčice odgajalo da budu prvenstveno primjerene supruge i majke, dok su pojmovi poput ljubavi i slobode odabira pali u drugi plan. Iako su ljubavni romani namijenjeni ženskom čitateljstvu vrlo često bili cenzurirani i zabranjivani, ipak ih je bilo i masovno su se čitali, baš kao i bajke poput *Pepeljuge*, u vezi s čime Huguet tvrdi: „Dok se nijedan dječak nije prepoznavao u ulozi princa na bijelom konju, djevojčice su se poistovjećivale s lijepom i zlostavljanom čistačicom. Siromašne adolescentice su naučile kako je važno vjerovati u

⁶⁴ Liarte Alcaine, M. A. Op. cit. Str. 5.

⁶⁵ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 123.

⁶⁶ Ibid. Str. 125.

⁶⁷ Huguet, M. Memoria del primer franquismo: mujeres niños y cuentos de infancia. // Donne e bambini / edited by Antonella Cagnolati. Roma : In Print, 2013. Str. 19. Dostupno na: http://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/16414/cuentos_huguet_2013_pp.pdf?sequence=1

⁶⁸ Huguet, M. Op. cit. Str. 19-25.

izbavljenje od siromaštva i anonimnost ruke princa plemenitog srca.“⁶⁹ Dok su poželjni muški likovi bili liječnici, pravnici, inženjeri ili piloti, prototip ženskog lika je bila siromašna djevojka koja svojom skromnošću i poniznošću uspijeva privući pozornost mladića iz dobrostojeće obitelji.⁷⁰ Osim toga, 1941. su se zabranili avanturistički romani s temom krađe i zločina koje su koštale manje od 50 peseta, pod izlikom da bi mogle štetno djelovati na umove šireg čitateljstva.⁷¹

Odredbom od 1. lipnja 1945. publikacije su morale biti klasificirane u tri kategorije: *preporučljive*, *odobrene* i *tolerirane*. Tolerirane publikacije su mogle biti samo uključene u katalog, odobrene su smjele biti izložene, ali ne u više od jednog primjerka, dok je preporučljive publikacije trebalo izložiti na vidljivo mjesto kako bi doprijele do što većeg broja čitatelja. Osim toga, preporučljive knjige su mogle biti predložene za titulu „Knjige od nacionalnog interesa“ (*Libro de Interés Nacional*), što je sa sobom povlačilo mnoge beneficije. Nagradu je dodjeljivala komisija koju su činili predsjednik Nacionalnog instituta za španjolsku knjigu (*Instituto Nacional del Libro Español*), voditelji različitih odjela u Nacionalnom izaslanstvu za propagandu i Nacionalnom institutu za španjolsku knjigu, članovi Španjolske kraljevske akademije i Vrhovnog vijeća za znanstvena istraživanja (*Consejo Superior de Investigaciones Científicas*)⁷².

23. ožujka 1946. donesen je zakon kojim se prividno ublažavala cenzura tiska, o čemu se u uvodu kaže:

Ni tijekom rata za oslobođenje Španjolske, ni neposredno nakon njega nije bilo moguće, zbog opreznosti, izbjeći privremenu, ali neizbježnu mjeru kao što je bila cenzura tiska. Drugi svjetski rat i potreba za neutralnošću pod svaku cijenu su pružili nove razloge za zadržavanje cenzure i bila bi velika nepravda dezavuirati činjenicu da su upravo ozbiljnost u komentarima i informacijska objektivnost udaljili Španjolsku od konflikta te da bi njihovo nepostojanje lako destabiliziralo privilegirani mir koji je naša zemlja uživala tijekom najvećeg ratnog sukoba u povijesti.⁷³

Iako su bile zajamčene slobode govora, i dalje se nije smjelo ugrožavati jedinstvo domovine, njezine unutarnja i vanjska sigurnost, državne institucije i osobe koje su u njima zaposlene, prava navedena u *Deklaraciji o pravima Španjolaca*, osnovni vjerski principi i katolički moral te kler i crkvene institucije. Cenzura tiska se sve više vršila putem naredbi koje su davali direktori novina koji su bili u direktnom kontaktu s izaslanicima Službe.

⁶⁹ Ibid. Str. 26.

⁷⁰ Ibid. Str. 27.

⁷¹ Martínez Rus, A. Str. 42.

⁷² de Lima Grecco, G. Str. 373-374.

⁷³ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 142.

Kinematografska cenzura je odredbom od 26. lipnja 1946. centralizirana u Vrhovnom odboru za kinematografsku orijentaciju (*Junta Superior de Orientación Cinematográfica*), koja je objedinila dotadašnje Vrhovni odbor za kinematografsku cenzuru (*Junta Superior de Censura Cinematográfica*) i Nacionalnu komisiju za kinematografsku cenzuru (*Comisión Nacional de Censura Cinematográfica*).⁷⁴

Iako je odredbom od 24. srpnja 1947. o ustroju arhiva, knjižnica i povijesno-dokumentacijske i bibliografske baštine ustanovljena Nacionalna čitalačka služba (*Servicio Nacional de Lectura*), zadužena za promicanje knjige na teritoriju Španjolske, da bi se uredili propisi za suradnju između državnih vlasti i lokalnih tijela oko stvaranja jedinstvene knjižnične politike, trebalo je pričekati 4. srpnja 1952. godine, kada je donesena nova odredba. Osim što je došlo do uspostavljanja Nacionalne čitalačke službe, odredbom iz 1947, knjižnice su podijeljene na javne i privatne; u slobodnom pristupu i javne ograničenog pristupa; nacionalne, španjolske u inozemstvu, one koje se nalaze unutar obrazovnih centara, korporativne i znanstvene, specijalne, knjižnice Nacionalne čitalačke službe te one koje su otvorila lokalna tijela.⁷⁵

Jedan je od vidova cenzure bilo objavljivanje publikacija isključivo u luksuznom izdanju, u obliku sabranih djela, na izvornom jeziku ili u malom broju primjeraka, što je značilo da će ih moći kupiti samo imućniji ljudi, dok će „ljudi iz naroda“ ostati zakinuti za svoj primjerak i biti prisiljeni čitati samo knjige koje je odobrio režim. Na djelu je bila elitističko poimanje društva u kojem su ljudi manje platežne moći tretirani kao neupućeni i beskarakterni pojedinci koji su nesposobni sami procijeniti što je dobro za njih.

1950. godine se u 16 provincija broj knjižnica na svakih 100.000 stanovnika kretao između 0 i 1, a u njih 35, knjižnične je usluge koristilo između 0 i 10% pismenih osoba.⁷⁶ Ti podaci dobro odražavaju poražavajuće stanje u knjižničarstvu koje je uslijedilo netom nakon Drugog svjetskog rata. Korisnici su izbjegavali knjižnice zato što su znali da neće moći posuditi ništa što državna vlast nije odobrila. Osim toga, bili su svjesni da se njihove čitalačke navike prate, pa bi radije pokušali pošto-poto kupiti knjigu na koju se ne gleda blagonaklono i pročitati ju u privatnosti svog doma ili jednostavno nabaviti nešto drugo.

Odredbom-zakonom donesenim 19. srpnja 1951. osnovano je Ministarstvo informacija i turizma. Imenovanje Ariasa Salgada ministrom informacija i turizma te Juana Aparicia generalnim direktorom Nacionalne službe za tisak označio je povratak falangističke linije

⁷⁴ Ibid. Str. 144-145.

⁷⁵ Rodrigo Echaleu, A. M. Op. cit. Str. 33.

⁷⁶ Ibid. Str. 28.

odane Francu.⁷⁷ Ministarstvo informacija i turizma se u 1. članku odredbe objavljene 15. veljače 1952. definira ovako: „Ministarstvo informacija i turizma je administrativni organ komunikacijskih medija, putem kojeg država regulira aktivnosti tiska, propagande, radiofuzije, kinematografije, teatra i turizma.”⁷⁸ Sevillano Calero ističe da je novi kadar označio novu etapu u medijskoj politici. Na snazi su strogo provođenje cenzure i kontroliranje svih medija, naročito radiofuzije, koja je 50-ih godina doživjela procvat i veliku popularnost među širim društvenim slojevima. Osim toga, došlo je do razdora u frankističkim redovima, jer, dok je Ruiz Giménez, ministar obrazovanja, zagovarao politiku kulturnog otvaranja, Arias Salgado, koji je u potpunosti kontrolirao medijsku politiku, se zalagao za „katolički fundamentalizam“ i „ideološku nepopustljivost“.⁷⁹

Budući da su se nakon dolaska Franca na vlast, mnoge nakladničke kuće bile prisiljene zatvoriti ili objavljivati samo one knjige koje je odobrio režim te da su mnogi španjolski pisci i intelektualci bili prisiljeni pronaći utočište u inozemstvu, ponajviše u Hispanskoj Americi, došlo je do procvata hispanoameričkih nakladničkih kuća koje su objavljivale ne samo knjige novih i perspektivnih hispanoameričkih književnika, već i onih španjolskih. Tako je „Emecé“ 1951. objavio *Košnicu* Camila Josúa Cele, a „Joaquín Mortiz“ 1967. *Naznake identiteta* Juana Goytisola. Ironija je da je upravo Cela, čija je knjiga u Španjolskoj bila zabranjena, bio cenzor.⁸⁰ Za to vrijeme, španjolske su se nakladničke kuće žalile da im je, zbog nemogućnosti da objavljuju knjige koje su bile iznimno popularne - ali i kvalitetne - 1949. godine prodaja pala za čak 60%.⁸¹ Neke su nakladničke kuće nestale s tržišta jer su njihovi direktori otišli u egzil, kao što je slučaj s nakladama „Cenit“, „Bergua“, „Sáenz de Jubera“ i „Catalonia“.⁸² Među intelektualcima koji su izbjegli bili su i filozofi José Ortega y Gasset i Maria Zambrano, pjesnici Rafael Alberti i Juan Ramón Jiménez, povjesničari Américo Castro, Salvador de Madariaga i Claudio Sánchez Albornoz i pisci Ramón Sender i Merce Rodoreda.⁸³

Iz knjižničnih su kataloga nestali naslovi kao: Apulejev *Zlatni magarac*, *Knjiga o dobroj ljubavi* Arhidakona iz Hite, *La Celestina* Fernanda de Rojasa, Flaubertovo *Sentimentalno obrazovanje*, Goetheove *Patnje mladog Werthera*, *Pobuna masa* Ortege y Gasseta, Balzacov *Otac Goriot*, Wildeova *Slika Doriana Graya*, Hugoovi *Jadnici*, Gogoljeve

⁷⁷ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 147-148.

⁷⁸ Ibid. Str.148.

⁷⁹ Ibid. Str. 149.

⁸⁰ Martínez Rus, A. Op. cit. Str. 61.

⁸¹ Ibid. Str. 61-62.

⁸² Ibid. Str. 63.

⁸³ Liarte Alcaine, M. R. Op. cit. Str. 8.

Mrtve duše, Povijest španjolske civilizacije Rafaela Altamire. Osim toga, bili su cenzurirani i Clarín, Miguel de Unamuno, Voltaire, Rousseau, Alexandre Dumas, Baudelaire, Zola, Anatole France, Darwin, Gorki, Charles Dickens i Nietzsche, a zabranjivale su se i knjige autora koje je progonio nacistički režim, kao što su Frank Werfel, Jacob Wassermann, Emil Ludwing i Stefan Zweig, tekstovi na poljskom i svi oni koji vrijeđaju Treći Reich.⁸⁴

1. 2. 3. Zakon o tisku i tiskanju iz 1966. godine

Na porast broja dnevnih novina je utjecao ekonomski rast početkom 60-ih godina, što je stvorilo plodno tlo za pojavu *Zakona o tisku i tiskanju* 1966. godine. Budući da je početkom 40-tih godina broj časopisa na 1000 stanovnika iznosio 57%, a početkom 70-tih nešto više od 80%, može se zaključiti da je rast bio polagan i umjeren. Stopa novina nije prelazila 100 primjeraka na 1000 stanovnika, što je, prema UNESCO-u, 1961. bio minimalni broj da bi se smatralo da su građani neke države dovoljno informirani.⁸⁵ Treba priznati da je porast broja primjeraka dnevnih novina s jedne strane bio otežan zbog niske razine društvenog i kulturnog razvoja i velikog broja nepismenih, a s druge strane zbog nedostatka informacijskih sloboda i pluralnosti javnog mijenja, što je među građanima izazivalo nepovjerljivost prema masovnim medijima za koje se smatralo da samo ponavljaju riječi koje izlaze iz usta vladajuće strukture.

U jednoj anketi o tisku koju je između prosinca 1942. i siječnja 1943. godine provela Španjolska služba za osluškivanje javnog mnijenja, 88,52% anketiranih je izjavilo da čita neke od dnevnih novina. U novoj anketi koju je 1956. godine u Madridu proveo Institut za javno mnijenje, pokazalo se da 71% anketiranih čita neke od dnevnih novina, ali, s obzirom na to da je samo njih 46% činilo redovito čitateljstvo, ispada da je na svaku osobu koja je kupovala novine dolazilo još četvero ili petero njih koji su ih čitali.⁸⁶

Razlozi zbog kojih anketirani ne čitaju novine, dobiveni u anketi⁸⁷ provedenoj 1945. godine:

1. preveliki broj informacija o Drugom svjetskom ratu (17,03%);
2. pogrešne informacije o Drugom svjetskom ratu (12,2%);
3. nedovoljno grafičkih informacija (10,09%);
4. loš dojam (8,96%);

⁸⁴ Martínez Rus, A. Op. cit. Str. 35-41.

⁸⁵ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 189.

⁸⁶ Sevillano Calero, F. Op. cit. Str. 230.

⁸⁷ Ibid. Str. 253.

5. previše cenzure (6,53%);
6. pretjerana intelektualnost (6,21%);
7. previše informacija lokalnog karaktera (4,82%);
8. pretjerana ozbiljnost (4,65%);
9. vulgarnost (2,35%);
10. premalo oglasa (1,8%);
11. previše državnih informacija (1,7%);
12. premalo cenzure (1,33%);
13. višak hobija (0,76%).

Razlozi kao što su „preveliki broj informacija o Drugom svjetskom ratu“ i „pogrešne informacije o Drugom svjetskom ratu“ ne čude kad je poznato da je na snazi bila jaka propaganda koja je išla u korist silama Osovine, no uistinu je zanimljivo je da je 1,33% anketiranih izjavilo da ne čita zbog premale količine cenzure.

U anketi iz 1956.⁸⁸, u vremenu teških ekonomskih prilika, kao razlozi za čitanje navode se navika i „različiti motivi“ (26,9%); te informiranost (20,6%), a razlozi zbog kojih se novine ne čitaju su manjak slobodnog vremena (26%), skupoća (17%) i nedostatak interesa (13%). Usporedbe radi, motivi za čitanje u anketi provedenoj 1965.⁸⁹ su sljedeći:

1. navika (16,1%);
2. razni motivi (10,8%);
3. podizanje razine kulture (5,3%);
4. format (3%);
5. suradnici (2,5%);
6. dobivanje potpunije slike (2,3%);
7. fotografije (2,3%);
8. dopisnici (1,5%);
9. specifičnost (1,2%);
10. gradska kronika (1%);
11. oglasi (0,9%);
12. reputacija (0,9%).

Nije jasno naznačeno koji su to „razni motivi“, ali očito je da najveći broj čitatelja čita iz navike ili specifičnih razloga.

⁸⁸ Ibid. Str. 230-231.

⁸⁹ Ibid. Str. 231.

18. ožujka 1966. donesen je novi *Zakon o tisku i tiskanju*⁹⁰, koji je zamijenio *Zakon o tisku* iz 1938. godine. U uvodu se napominje da je donošenja zakona došlo zbog promjena u svim aspektima nacionalnog života, koje su posljedica četvrt stoljeća „plodnog mira“, velikih promjena na međunarodnom planu, tehnoloških inovacija u širenju tiskane misli te važnosti koju masovni mediji imaju u formiranju javnog mnijenja. Navodi se da je glavna misao vodilja bilo pravo na slobodu pojedinca, što je već ustanovljeno u *Deklaraciji o pravima Španjolaca*. S jedne strane se propagiraju prava na slobodu izražavanja, a s druge se preporuča pažljivo korištenje sloboda koje bi morale doprinositi dobrobiti društva i održavanju javnog reda. U središtu Zakona su sloboda izražavanja, sloboda medija i slobodnog biranja direktora, s tim da direktori moraju biti svjesni svoje velike odgovornosti, jer ako počinu pogrešku, mogu biti izvedeni pred Sud pravde.

Ističe se da je zajamčena sloboda tiska i da ona vrijedi u svim slučajevima, osim onda kada se vrijeđaju: istina i moral, Nacionalni pokret, svi osnovni zakoni, vojska, državna sigurnost, održavanje unutarnjeg javnog reda i vanjskog mira. Osim toga, zahtijevaju se: poštovanje prema državnim institucijama, političarima i administrativnom osoblju, sudska nezavisnost, očuvanje privatnosti i osobne i obiteljske časti

Što se tiče cenzure, administracija neće smjeti provoditi prethodnu cenzuru niti tražiti obvezno konzultiranje, osim u iznimnim slučajevima i ratnom stanju. Ipak, administraciju se može konzultirati o bilo kojem pitanju oko raspačavanja tiskovina. Potvrđan odgovor ili šutnja znači da se publikacija može slobodno tiskati, s tim da će se ustanoviti rok za šutnju i uvjeti koji moraju biti ispunjeni za traženje konzultacije. Ističe se da administracija jamči ostvarivanje slobode i prava koja su regulirana ovim Zakonom te da će reagirati na svako kršenje slobode informacija, širenja i raspačavanja, kao i na izopačavanje javnog mnijenja od strane masovnih medija.

Novine i novinske agencije su dužne obavještavati građane o pitanjima, događajima i temama za koje država prosudi da su bitne. Nadalje, na svakom primjerku moraju biti navedeni datum, ime i prezime direktora, adresa nakladnika; na svakoj periodičkoj publikaciji moraju biti navedeni datum, ime i prezime direktora, adresa i društveni razlog zbog kojeg novinska kuća postoji, adresa na kojoj se nalaze uredi i uredništvo.

U slučaju dnevnih novina ili tjednika, direktor ili njegov zamjenik moraju potpisati 10 primjeraka minimalno pola sata prije raspačavanja. U slučaju publikacija koje se izdaju rjeđe broj je jednak, a primjerci moraju biti potpisani minimalno 6 sati prije raspačavanja. Potpisani

⁹⁰ Ley 14/1966, de 18 de marzo, de Prensa e Imprenta. // BOE 67(1966)

primjerci se pohranjuju u agencijama Ministarstva informacija i turizma. U slučaju da uvjeti ne budu ispunjeni, sav će tisak koji se raspačavao⁹¹ biti proglašen neprijavljenim. Što se tiče publikacija namijenjenih djeci i adolescentima, njihovo tiskanje, izdavanje i raspačavanje će se regulirati posebnim statutom.

Svaki španjolski državljani koji živi na španjolskom tlu može surađivati u novinskim kućama. Jednako pravo imaju i pravne osobe. Naslijeđe i kapital novinskih kuća mora pripadati fizičkim i pravnim osobama španjolske nacionalnosti koje žive na španjolskom tlu. Dozvoljava se participacija do 25% Španjolaca koji ne žive u Španjolskoj. Samo fizičke osobe mogu biti administratori u novinskim kućama. Promotori, osnivači i administratori moraju biti španjolske nacionalnosti i prebivati u Španjolskoj. Dionice ne mogu posjedovati stranci. U dioničkim društvima može postojati organ koji bi se brinuo o ideološkim načelima, a administracija u svakom trenutku može ispitati izvore financiranja i provjeriti rad računovodstva. Statutom o novinarskoj djelatnosti će se odrediti koji su preduvjeti potrebni za obavljanje novinarskog posla.

Kada novinska kuća želi objavljivati novu periodičku publikaciju, mora zatražiti njezin upis u registrar. Čim se upiše, imat će beneficije u obliku poreznih olakšica, dodijeljenih sredstava, lakše i jednostavnijeg raspačavanja. Neki od podataka koje treba navesti u molbi za upis su:

1. ime i društveni razlog postojanja, nacionalnost, adresa fizičke ili pravne osobe, naziv tvrtke;
2. statut i, ako postoji, pravilnik;
3. ime jednog (ako je jedan) ili više osnivača (ako ih ima više) i osoba kojima se povjeravaju upravljanje i administracija;
4. opis kapitala pomoću kojeg je tvrtka osnovana;
5. opći nacrt financijskog plana i metoda za njegovu realizaciju;
6. opis ciljeva koji se žele postići i principa kojima je poduzeće inspirirano.

Da bi netko bio direktor mora biti španjolske nacionalnosti, u potpunosti ostvarivati civilna i politička prava, prebivati u mjestu izdavanja periodičke publikacije i biti novinar, upisan u Službeni registrar. Direktor ima pravo veta na sadržaj periodičke publikacije, zadužen je za uredništvo, administraciju i oglašavanje. Na svakom oglasu u kojem se izražava mišljenje o događajima od javnog interesa moraju se nalaziti ime i adresa oglašivača, a direktor je odgovoran za bilo kakvo narušavanje javnog reda i mira i sve moguće prekršaje.

⁹¹ Smatra se da se tisak raspačavao kad se svi tiskani primjerci, osim depozita koji se predaje Ministarstvu, ne nalazi u posjedu autora, urednika ili tiskara.

Strane novinske kuće se moraju, prije bilo kakve aktivnosti, upisati u registar. Strane agencije su dužne akreditirati svoje dopisnike pri Ministarstvu informacija i turizma. Ako su dopisnici španjolske nacionalnosti, oni moraju ispunjavati preduvjete za prakticiranje novinarske aktivnosti. Ministarstvo informacija i turizma može odbiti akreditaciju dopisnika koji nude lažne ili tendenciozne informacije.

Prekršaji se dijele u tri kategorije: lakši, teži i veoma teški. U veoma teške prekršaje spadaju:

1. izvršavanje aktivnosti protivne slobodama i pravima;
2. raspačavanje ili reprodukcija tiska uređivanog u inozemstvu, a da za to nisu ostvareni preduvjeti;
3. objavljivanje tajnih službenih dokumenata.

Sankcije mogu snositi direktor ili novinska kuća. U slučaju da prekršaj počini direktor, ovisno o težini prekršaja, od lakšeg do najtežeg, kazna je sljedeća:

1. suspenzija do 15 dana ili globa;
2. suspenzija od 15 dana do jednog mjeseca ili globa;
3. suspenzija od jednog mjeseca do šest mjeseci ili globa.

Što se kazni za novinsku kuću tiče, u slučaju lakšeg i težeg prekršaja, kazna je novčana, a u slučaju veoma teškog prekršaja, zabranjuje se objavljivanje periodičkih publikacija do dva mjeseca ako se radi o dnevnim novinama, do četiri mjeseca ako je u pitanju tjednik i dvomjesečnik i do šest mjeseci ako je riječ o novinama ili časopisu koji izlazi rjeđe od toga. Osim toga, može se zabraniti bilo kakva aktivnost na razdoblje do tri mjeseca ili naplatiti novčanu kaznu. Za lakše prekršaje je nadležan generalni direktor za tisak ili za informacije, za teže ministar informacija i turizma, a o sankcijama za veoma teške prekršaje odlučuje Ministarsko vijeće. Odluka o kazni se mora umetnuti u publikaciju na koju se odnosi ili u jedan od tri broja objavljena neposredno nakon njezinog donošenja.

Iako je *Zakon o tisku i tiskanju* iz 1966. godine označio prekretnicu po pitanju cenzure, pomnijim čitanjem postaje jasno da je dio o slobodama i pravima na izražavanje pojedinca i javnu djelatnost izrečen samo deklarativno. Iako se ukida prethodna cenzura, sada teret odgovornosti pada na direktore i urednike koji zapravo, silom prilika, postaju cenzori. Mada će se direktori, u strahu od reperkusija, truditi da se ne objavi ništa što bi moglo uvrijediti vladajuću strukturu i izazvati njihov gnjev, ubrzo će postati jasno da je medije, zahvaljujući tehnološkom razvitku i popularnosti radija i televizije, sve teže kontrolirati.

Povjerenje javnosti u tisak je, razdoblju od 1960. do 1973. godine naraslo s 33 na 47%, dok je postotak onih koji nemaju povjerenja pao sa 65 na 30%. Što se državnih novina i časopisa tiče, zbog njihove ideološke „obojanosti“, povjerenje u njih nije raslo, štoviše, s vremenom je sve više padalo, tako da su sredinom 70-tih godina bile poprilično slabo čitane.⁹² Otvaranje granica turistima 60-tih godina, pojava radije i televizije, sve veći utjecaj medija na društveni život, utjecaji iz inozemstva i ekonomski razvitak pokrenuli su proces demokratizacije koji će biti nemoguće zaustaviti. Nakon smrti *Generalísima*, 1975. godine, i dovršetka započetih demokratskih procesa, konačno se ukida cenzura i kreće s ispravljanjem mnogih nepravdi koje su počinjene za vrijeme trajanja diktature.

⁹² Gunther, M.; Montero, J. R.; Wert, J. I. *The Media and Politics in Spain: From Dictatorship to Democracy*. // Barcelona : Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1999. Str, 7.

2. Cenzura u SFRJ⁹³

2. 1. 1. Cenzura u razdoblju 1945.-1950.

8. je veljače 1945. godine, s ciljem kontrole tiskane građe na teritoriji Jugoslavije, donesena *Odluka o obveznom dostavljanju štampanih stvari na području Jugoslavije*⁹⁴, u kojoj stoji da je svaki tiskar, prije raspačavanja, dužan dostavljati po osam primjeraka od svake tiskane ili drugim grafičkim putem umnožene tiskovine - dva primjerka Povjereništvu prosvjete Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i po jedan primjerak federalnim jedinicama.

Zatim, 10. kolovoza 1945. objavljena je *Naredba o zabrani ustaške i fašističke literature*⁹⁵, odnosno zabranjena je prodaja publikacija objavljenih nakon 10. travnja 1945. godine, tiskanih na hrvatskom, njemačkom ili talijanskim jeziku, prije nego što ih pregleda komisija stručnjaka zadužena za odluku o odobrenju raspačavanja ili, pak, trajnoj zabrani.

24. kolovoza 1945. objavljen je prvi *Zakon o štampi*⁹⁶, u kojem stoji da za tiskanje knjiga i umjetničkih djela nije potrebno prethodno odobrenje, što se ne odnosi i na periodičke publikacije, pa tako svatko tko želi izdavati novine ili časopise, mora tražiti odobrenje javnog tužitelja u obliku prijave u kojoj moraju biti navedeni naziv, ime i adresa izdavača, naziv i adresa tiskare, mjesto izdavanja i vrsta novina. Strani državljani moraju ishoditi odobrenje saveznog ministra unutrašnjih poslova. Izdavači, urednici i članovi uredništva ne mogu biti osobe:

1. Koje ne uživaju politička i građanska prava.
2. Koje su bile rukovodioci ili istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, ljotićevekim organizacijama, u organizacijama bijele i plave garde i drugim fašističkim organizacijama u grupama u zemlji i inozemstvu kao i osobe koje su surađivale s neprijateljima i njihovim domaćim pomagačima.
3. Koje su bile izdavači, urednici, suradnici i pisci fašističkih i profašističkih knjiga, novina i drugih tiskanih stvari.

⁹³ 7. travnja 1963, naziv države Federativna Narodna Republika Jugoslavija se mijenja u danas poznatiji, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

⁹⁴ Hebrang Grgić, I. Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 43, 3(2000), str. 119.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid. 120.

4. Koje su za vrijeme rata bile izdavači, urednici, suradnici ili pisci knjiga, novina i drugih tiskanih stvari koje su raspirivale nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju ili su pomagale vanjskom neprijatelju Jugoslavije.
5. Koje su se služile tiskom za služenje pornografije, vršenje ucjena i u slične nemoralne svrhe.

Da bi kontrola bila što lakša i djelotvornija, zakonom se obvezuju sve tiskare da mjerodavnom javnom tužiocu dostave po tri primjerka svega što izađe iz tiska, i to prije raspačavanja. Obvezno je navesti mjesto izdavanja, mjesto i godinu tiskanja, naziv tiskare i imena izdavača. Javni tužilac u hitnim slučajevima može izreći privremenu zabranu koju mora dostaviti uredniku sporne publikacije i okružnom mjerodavnom sudu. Sud mora zakazati raspravu u roku od 24 sata i nakon saslušanja svjedoka potvrditi ili poništiti zabranu. Rješenje o zabrani mora točno navesti sporna mjesta zbog kojih se zabrana izriče.

Zakonom su zabranjene sve knjige, novine i druge tiskovine koje izazivaju širenje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, koje pozivaju građane na pobunu ili nasilno rušenje ustavnog poretka Demokratske Federativne Jugoslavije, koje sadrže uvrede protiv prijateljskih zemalja, pomažu djelovanju vanjskih neprijatelja ili pozivaju na neispunjavanje vojnih dužnosti, koje šire lažne vijesti koje ugrožavaju državne interese, sadrže uvrede i klevete vrhovnih saveznih i zemaljskih predstavničkih tijela Demokratske Federativne Jugoslavije. Kazna za objavljivanje službenih i vojnih tajni odgovorne osobe je oduzimanje slobode od jednog mjeseca do dvije godine. Krivično djelo klevete kažnjava se oduzimanjem slobode do tri godine i novčanom kaznom.⁹⁷

Svakoj publikaciji tiskanoj u inozemstvu dozvoljen je ulazak u zemlju bez prethodnog odobrenja, osim u slučaju publikacija tiskanih u inozemstvu na jezicima naroda Jugoslavije ili njima namijenjenih – za njihov ulazak i raspačavanje potrebno je ishoditi odobrenje Saveznog ministra za informacije. Inozemni tisak smiju raspačavati samo domaća poduzeća koje je ovlastilo Ministarstvo informacija, a ona su dužna dostaviti dotičnom Ministarstvu po tri primjerka svake publikacije. Raspačavanje zabranjenog i neodobrenog domaćeg i inozemnog tiska kažnjava se oduzimanjem slobode do jedne godine, a ako se autore zabranjenog teksta financira iz inozemstva, bit će kažnjeni zatvorom do pet godina.⁹⁸ 12. srpnja 1946. je objavljen *Zakon o potvrdi i izmjenama Zakona o štampi*⁹⁹, čijom odlukom o odobravanju ulaska i raspačavanja stranog tiska u budućnosti odlučuje predsjednik vlade FNRJ.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid. Str. 121..

⁹⁹ Ibid.

8. travnja 1947. godine objavljen je *Zakon o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe*¹⁰⁰, u kojem stoji da su omladinska i dječja književnost pod državnom paskom. Omladinske knjige se mogu tiskati samo uz prethodno odobrenje republičkog Ministarstva prosvjete, koje će se pri donošenju odluke posavjetovati sa stručnjacima i omladinskim organizacijama. Ministarstvo će pri donošenju odobrenja saslušati mišljenja stručnjaka, ali i omladinskih organizacija. Raspačavanje omladinskih i dječjih knjiga objavljenih u inozemstvu dopušteno je samo uz prethodno odobrenje Komiteta za škole i nauku Vlade FNRJ. Izdavanje i raspačavanje bez odobrenja kaznit će se novčanom kaznom ili oduzimanjem slobode do jedne godine.

Nakon izbora u kojima je lista Narodne fronte dobila 6.725.046 glasova, a „kutija bez liste“ 838.239 glasova¹⁰¹, 29. studenog 1945. proglašena je Republika. U Ustavu iz 1946.¹⁰² u članku 27. navodi se da je građanima zajamčena sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija, a u članku 37. da je osigurana sloboda znanstvenog i umjetničkog rada, a da država daje potporu znanosti i umjetnosti s ciljem razvitka narodne kulture i narodnog blagostanja. Dakako, s obzirom na okolnosti u kojima su svi vidovi stvaralaštva bili podređeni izgradnji nove države koja se temelji na čvrsto utabanim ideološkim postavkama, sloboda govora i tiska su postojali jedino na papiru. Još jedan od faktori koji je otežavao pridržavanje proglasa o slobodi govora i izražavanja bila je činjenica da je u prvim poratnim godinama KPJ inspiraciju tražila u rigidnom staljinističkom modelu:

Takav je pristup isključivao bilo kakvu kritičku analizu putova društvenog razvoja – sva se 'mudrost' sastojala u slijepom kopiranju ruskoga modela komunizma. S tom koncepcijom KPJ je po zauzimanju vlasti 1945. krenula protiv temeljnih vrijednosti građanskoga društva kao što su višestranačje, privatno vlasništvo, slobodno tržište, građanske slobode, religija, pa i nacionalne tradicije, itd, kao naslijeđa kapitalizma, koje će komunizam odbaciti u 'muzej starina'.¹⁰³

Partija je imala kontrolu nad svim aspektima života – politikom, kulturom, masovnim organizacijama: sindikatima, ženskim i sportskim društvima, Narodnom frontom, koja je bila jedini nositelj dozvoljene političke aktivnosti. U fazi obračunavanja s političkim protivnicima i idejnim ostacima palog režima,

„sindikati su organizirali radnike da ne tiskaju glasila opozicijskih stranaka, omladinci-komunisti palili su njihove listove. Prvacima građanskih stranaka, posebno poznatijima, nudena su unosnija mjesta u državnim tijelima; neke se zastrašivalo, a bilo je primjera i fizičke

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Bilandžić, D. Hrvatska moderna povijest. Zagreb : Golden marketing, 1999. Str. 219.

¹⁰² Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. // Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije 2, 10(1946).

¹⁰³ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 204.

likvidacije političkih protivnika. [...] Vlada je 'prala' ruke, jer sve te 'psine' opoziciji radi sam narod, a ne država odnosno komunističke organizacije.“¹⁰⁴

Na djelu je bila snažna politička propaganda kojom se nastojalo suzbiti svaku političku frakciju i uništiti svaku građansku stranku, a time i velik dio inteligencije koja se nije uklapala u postulate novog režima. Nestanak srednjeg sloja na koji su utjecali „likvidacija privatnog vlasništva, čišćenje državnog aparata od višeg i visokog činovništva i njihova zamjena poluobrazovanim kadrovima iz partizana, drastično smanjenje razlika u plaćama – ministar : radnik 3:1, emigracija i pogibija dijela građanske klase“¹⁰⁵ se negativno odrazio na postojanje demokratski tendencija i pojavu plodonosnih političkih i društvenih ideja koje bi se suprotstavile vladajućima. Žestoko se propagiralo jedinstvo svih južnoslavenskih naroda, a strogo osuđivalo iskazivanje nacionalnih osjećaja koji bi mogli naštetiti državnoj sigurnosti. Bilandžić tvrdi da su već 1946.-1947. sva područja društvenog života bila pokrivena državnim upravljanjem i rukovođenjem.¹⁰⁶

Utjecaj SSSR-a na kulturni i društveni život je bio uistinu jak. Sovjetska literatura se masovno prevodila, organizirana su gostovanja sovjetskih intelektualaca, promovirali su se sovjetski dosezi na državnom i međunarodnom planu. Za promidžbu su bile zadužene Narodna fronta, sindikati i Društvo za kulturnu suradnju između Jugoslavije i SSSR-a, koje je osnovano u siječnju 1945. godine kao pokušaj zbližavanja dvije prijateljske zemlje.

U Hrvatskoj je, kao i u ostalim republikama, 14. lipnja 1945. godine osnovano Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om, kojim je predsjedavao kipar Antun Augustinčić. Društvo se sastojalo od više sekcija – za ruski jezik i književnost, upoznavanje rada i radništva, proučavanje sela i seljaštva, prosvjetu, glazbu, likovnu umjetnost, kazalište, prirodne znanosti i tako dalje.¹⁰⁷ Dakle, radom Društva su bili pokriveni apsolutno svi vidovi društvenog života, što je trebalo doprinijeti cilju etabliranja vladajućeg idejnog konstrukta. Osim tih društava, potkraj 1947. CK KPJ „je predvidio izgradnju oko 400 domova kulture („zadružnih domova“), kao žarišta kulturnog i društvenog života“¹⁰⁸.

Vlast je svoju viziju književnosti oblikovala u skladu s postavkama Harkovske škole, odnosno idejama izrečenim na međunarodnoj konferenciji proleterskih i revolucionarnih pisaca, održanoj 1930. u gradu Harkovu u SSSR-u. Forsiranjem socrealističkog pristupa

¹⁰⁴ Ibid. Str. 218.

¹⁰⁵ Ibid. Str. 224.

¹⁰⁶ Ibid. Str. 236.

¹⁰⁷ Šarić, T. Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945-1952. // RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest 42(2010), str. 395.

¹⁰⁸ Petranović, B. Istorija Jugoslavije : 1918-1988 : Treća knjiga : socijalistička Jugoslavija : 1945-1988. // Beograd : Nolit. Str. 130.

književnost je zadobila utilitarnu ulogu. U časopisima *Mladost* (Beograd, 1945.), *Republika* (Zagreb, 1945.), *Naša književnost* (Beograd, 1946.) uzdižu se dosezi narodnooslobodilačke borbe:

Moralistički i aktivistički vid književnog djela, 'borbeni optimizam' i vršenje zadataka koje 'narod — gospodar', postavlja pred pisce, ističu se u prvi plan u svim tekstovima koji se bave ulogom književnika u novim uvjetima. Od pisaca se traži da svoja subjektivna 'uzbuđenja objektiviziraju'. Suvremeni kroničari toga doba u jugoslovenskoj književnosti se ne razilaze u tome. Prevladava 'tematika dana', služenje narodu, stavljanje književnika u funkciju društvenih zadataka i angažmana na ideološko-političkom planu.¹⁰⁹

Potkraj 1946. je održan Prvi kongres književnika Jugoslavije, na kojem je Radovan Zogović, član Agitpropa CK KPJ, zadužen za kulturu, podnio referat „O našoj književnosti, i njenim zadacima danas”, ističući kako je književnost tu da umjetnički popratu „našu suvremenu historiju” te da uzdiže „naše društvo, suvremenog čovjeka”.¹¹⁰ Branka Petrović, članica CK Narodne omladine Jugoslavije, je pritom najbolje oslikala stav vlasti prema ulozi umjetničkog stvaralaštva:

[...] omladina želi da vidi pred sobom, da osjeti neustrašive junake, velike plemenite ljude, neumorne radnike, odane stvari naroda kojih je puna naša divna, bliska i dalja prošlost [...] očekuje od Vas da junaci vaših djela [...] siđu u rudnik, na prugu, sjednu do njih u klupe i stanu u stroj i svakodnevno nadahnjuju na nove zadatke i napore [...].

Naročito su se kritizirala djela moderne, nadrealizma, ekspresionizma i dijalektalna književnost. I Tito je govorio o nužnosti progresivnog pisanja te jamčio da se onima koji tako pišu neće zamjeriti ako djela „ne budu obrađena umjetnički onako kako bi trebalo”.¹¹¹ Umjetnost je trebala biti po mjeri radnog čovjeka, odnosno odražavati njegovu stvarnost, njegove borbe, njegove zasluge za izgradnju bolje budućnosti. Kritizirala se elitistička percepcija književnosti, dostupnost knjige samo malom broju ljudi koji imaju sredstava da ju kupe i vremena da joj se posvete. Zato se od umjetnika, a naročito književnika, očekivalo da daju svoj doprinos opismenjavanju neukih masa i pišu tekstove koji će u narod usaditi divljenje prema dostignućima Narodnooslobodilačke borbe i postulatima režima. Od pisaca se zahtijevalo da budu vatreni zagovornici vladajuće ideologije, a oni koji se s time nisu slagali mogli su se ili pokoriti ili pružati pasivni otpor ili se aktivno opirati uz opasnost da budu nasilno ušutkani. Umjetnička vrijednost je u takvim okolnostima bila odista kompromitirana. Štoviše, „tematika nekih časopisa vulgarizirana je do tog stupnja da je u njima čak objavljivan

¹⁰⁹ Ibid. Str. 131.

¹¹⁰ Šarić, T. Op. cit. Str. 393.

¹¹¹ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 241.

i normativni materijal o korištenju strojnog Parka pojedinih zadruga, tehnologija 'trudodana', opisi radnih operacija”¹¹².

Što se izdavačke djelatnosti tiče, ona je bila pod strogom prismotrom vlasti koja je, da bi smanjila opasnost od objavljivanja nepoželjnih publikacija, postavila Državni izdavački zavod Jugoslavije na čelo izdavačkih poduzeća u Jugoslaviji, dok je poduzeće „Kultura” bilo središnje partijsko poduzeće koje je bilo zaduženo za objavljivanje djela marksističkih teoretičara, sljedbenika socrealizma, sovjetskih i domaćih pisaca koji su se uklapali u zadani model. Izdavačka poduzeća su se savjetovala s Uredom za informacije, Komisijom za pregled knjiga, s tim da su nekad i slala izvješća Agitpropu¹¹³ koji je bio zadužen za kontrolu nad njima: „Agitprop CK KPJ redovito traži od Agitpropa CK KPH izvješća o izdavačkoj djelatnosti u kojima traži detaljne podatke o izdanjima (izbor knjiga, sadržaj, kvaliteta proizvoda, oprema, cijene, naklada), ali i o redakcijama, pomoćnom osoblju, sustavu njihova rada, vanjskim suradnicima te ocjenu poboljšanja stanja i rada u tekućim godinama.”¹¹⁴

Ured za informacije pri Predsjedništvu Vlade NRH je davao uputstva novinarima o čemu mogu i ne mogu pisati, a odluka je, slično kao i u Španjolskoj, bila svedena na tri kategorije: *može se pisati, samo za internu informaciju i ne može se pisati*. Ured se sastojao od tri odsjeka: informativnog, vanjskog i publicističkog. Informativni odsjek je zaprimao strani i domaći tisak i sva izdanja koja se izdaju na teritoriju NRH. Dokumentacija o izdanim publikacijama, raspačavanju listova i časopisa i ustanovama koje su komunicirale s Odsjekom, dostavljala se Direkciji za informacije u Beogradu. Vanjski odsjek je bio zadužen za rad sa stranim novinarima, organiziranje tiskovnih konferencija i organiziranje boravka stranih novinara i dopisnika na tlu republike u kojoj se nalaze. Ujedno je surađivao s jugoslavenskim predstavništvima u inozemstvu, organizirao izložbe, razmjene knjiga u inozemstvu, pratio iseljenički tisak i tako dalje. Publicistički odsjek je bio zadužen za praćenje publicističke djelatnosti i izdavanje propagandnih materijala. Ured za informacije je direktno pratio rad izdavačkih poduzeća i od njih tražio da mu podnose izvještaje o radu, godišnje planove, i podatke o izdanim publikacijama, u što se ubraja i kratak sadržaj knjige.¹¹⁵ Partija je suzbijala slobodu izražavanja izdavačkih poduzeća na razne načine – povećavanjem cijene

¹¹² Petranović, B. Op. cit. Str. 129-130.

¹¹³ Agitacijski-propagandi odjel CK KP, odnosno centar koji je kontrolirao izdavanje i raspačavanje tiska na području Jugoslavije. Formalno se dijelio na središnji, republički i lokalni.

¹¹⁴ Šarić T. Op. cit. Str. 412-413.

¹¹⁵ Ibid. Str. 411.

papira i zabranom njegove upotrebe, nacionalizacijom privatnih tiskara i provođenjem cenzure.¹¹⁶

Na savjetovanju u Agitpropu CK KPJ, održanom 5. prosinca 1949. donesena je odluka da je od sada Agitprop zadužen za kontrolu svih publikacija izdanih na teritoriji Jugoslavije, Ured za informacije za raspodjelu papira, davanje dozvola za tisak, održavanje sastanaka, ukratko, komunikaciju, a sektor u Ministarstvu prosvjete za sastavljanje planova.¹¹⁷

U tom razdoblju najviše se prevodi ruska literatura, zatim književni klasici, reprezentativna djela dječje i omladinske književnosti, jugoslavenski pisci koji se uklapaju u sliku „pravog jugoslavenskog pisca“, djela jugoslavenskih marksista i rukovoditelja.

Osim cenzure, tu je bio i problem previsokih cijena knjige, naročito pjesničkih zbirki i omladinskih izdanja. Najskuplja izdanja su bila ona Prosvjete i Matice hrvatske, čije su prosječne cijene knjiga iznosile 2,2%, to jest 2,27% plaće.¹¹⁸

Što se tiče udžbenika pisanih prije završetka rata, mogli su se upotrebljavati samo oni iz matematike, fizike i kemije. Najviše je problema bilo s nacionalnom poviješću, pa se tako 1945. godine ona nije ni učila u školama zbog nedostatka udžbenika. Svaka republika je imala pravo sama izraditi vlastiti program za nacionalnu povijest, ali je on morao biti odobren. Doslovno su se prevodili sovjetski udžbenici, pa čak i oni iz područja opće povijesti, ali i psihologije i povijesti filozofije.¹¹⁹

U skladu s time, 4. kolovoza 1948. je objavljen *Pravilnik o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe*¹²⁰ u NRH. Prema ovom pravilniku, svi su izdavači dužni Ministarstvu prosvjete dostavljati svoje izdavačke planove dječjih i omladinskih knjiga. Kao razlog navedeno je usklađivanje rada izdavača te usklađivanje s potrebama odgoja i obrazovanja djece i omladine. Završnim člankom zabranjuje se „prodaja i raspačavanje svih izdanja omladinske i dječje književnosti izdanih za vrijeme okupacije od strane okupatora ili njegovih pomagača“.

10. travnja 1947. Javno tužilaštvo FNRJ je poslalo javnim tužiteljima republika popis zabranjenih knjiga. Zabranile su se knjige koje krivotvore povijest, kleveću SSSR, one koje propovijedaju mračnjaštvo, fašizam, šovinizam, velikohrvatski i velikosrpski šovinizam,

¹¹⁶ Ibid. Str. 414.

¹¹⁷ Ibid. Str. 416.

¹¹⁸ Ibid. Str. 421.

¹¹⁹ Ibid. Str. 145.

¹²⁰ Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 121-122.

vjersku i rasnu mržnju, pornografiju te knjige koje potiču na kriminal. Pretresanje knjižara i oduzimanje knjiga provedeno je 25. travnja 1947. godine.¹²¹

Agitprop je u jednom svojem pismu zahtijevao da se naruši tradicija, odnosno činjenica da Hrvatski nakladni zavod i Matica hrvatska objavljuju knjige samo na latinici, a beogradska Prosveta na ćirilici, s tim da su se djela srpskih pisaca koji žive na području Hrvatske, ako oni izraze želju za time, mogla tiskati i na ćirilici, no ta odluka nije zaživjela u praksi.¹²²

31. prosinca 1949. je objavljena *Naredba o obaveznom dostavljanju štampanih stvari Bibliografskom institutu FNRJ*¹²³. Njome je određeno da je svako izdavačko poduzeće od 1. siječnja 1950. dužno Bibliografskom institutu FNRJ u Beogradu dostavljati po jedan primjerak svega što izađe iz tiska u stanju u kojem će se raspačavati. Svako izdavačko i tiskarsko poduzeće mora posljednjeg dana u mjesecu Bibliografskom institutu FNRJ dostaviti točan popis tiskanih djela. Naredba je donesena s namjerom da sav tisak bude pod kontrolom države.

Od 8. srpnja 1953, kada umjesto Naredbe na snagu stupa *Uredba o obaveznom dostavljanju štampanih stvari*, postoje i obveze prema nacionalnim knjižnicama. Sedam obveznih primjeraka dostavlja se središnjoj knjižnici republike na čijem se području tiskarsko područje nalazi. Knjižnica zadržava dva primjerka, a ostalih pet šalje središnjim knjižnicama ostalih republika. Obvezni primjerci moraju biti ispravni i u onakvu stanju u kakvu će se raspačavati. Izdavačka poduzeća dužna su dopustiti predstavniku Bibliografskog instituta ili središnje republičke knjižnice uvid u evidenciju izdanih publikacija da bi se vidjelo poštuju li Naredbu.

Organizirani su tečajevi za nepismene tako da je već 1945. godine nepismenost smanjena za 4%. Podupiralo se otvaranje knjižnica, čitaonica, domova kulture.¹²⁴ S četverogodišnjeg osnovnog školovanja 1946. se godine prelazi na sedmogodišnje, a 1949. na osmogodišnje školovanje. Broj upisane djece u produženo školovanje porastao je od 21.974 u 1946. na 112.581 u 1949. Ukinute su privatne škole, a Crkvi su oduzeta prava koja je imala u školstvu. Nastavljajući praksu iz NOB-a, provedeno je masovno opismenjavanje odraslih tako da je nepismenost pala s 34,7% iz 1931. na 15,6% u 1948.¹²⁵

¹²¹ Šarić, T. Op. cit. Str. 409.

¹²² Ibid. Str. 413.

¹²³ Hebrang Grgić, Op. cit. Str. 122.

¹²⁴ Petranović, B. Op. cit. Str. 146.

¹²⁵ Ibid. Str. 267.

Osim Ureda za informacije, postojala je i „savjetodavna“ Komisija za pregled knjiga pri Ministarstvu prosvjete NRH. Kriterij za odobrenje tiskanja određivao se ili prema sadržaju knjige ili prema osobi autora. Kad je riječ o autorima, nisu se odobravale knjige narodnih neprijatelja i pisaca koji su se teško ogriješii o narodnu čast, a s obzirom na to da Komisija nije imala informacije o osobi svakog pisca, izdavačima i ustanovama se preporučalo da se, sve dok se ne provjeri autor, ne izdaju djela kojima je provjeren samo sadržaj. Na vijeću¹²⁶ je, nakon rasprave o knjigama koje je izdala Matica hrvatska, predloženo da se odobre 24 naslova, „uz napomenu da je ovako susretljivo držanje prema izdavaču stoga što ako bi se išlo strožim mjerilom, to moglo uzrokovati znatnu materijalnu štetu i naškoditi daljnjem izdavačkom radu poduzeću koje se sada nalazi u narodnim rukama“¹²⁷. Odobrene su sljedeće knjige: Josip Andreis: *Uvod u glazbenu estetiku*, Bernas Belošević: *Na zagorskim stazama*, Mato Blažević: *Izgubljene bitke*, Josip Cvrtla: *Ivanjska noć*, Gordon East: *Povijesni zemljopis Europe*, Jozef Ciger Hronski: *Josip Mak*, Štefa Jurkić: *Nevidljiva kraljica*, Sida Košutić: *S naših njiva*, Silvije Strahimir Kranjčević: *Pjesme*, David Herbert Lawrence: *Sinovi i ljubavnici I i II*, Andre Lichtenberger: *Mali Trott*, Vatroslav Lisinski: *Pjesme za srednji glas i klavir*, Herman Löns: *Zlatica*, Camilla Lucerna: *Balladen der „Unbekanten“*, Milutin Mayer: *Tatari u Hrvatskoj*, Edhem Mulabdić: *Zeleno busenje*, Hamdija Mulić: *Iz naše mahale*, Bare Poparić: *Trgovanje crnačkim i žutim robljem*, Šemsudin Sarajlić: *Zarasli putovi*, Refik Ahmet Sevengil: *Goli ljudi*, Zlatko Špoljar: *Tajanstvena gora*, Ivo Triplat: *Krug*, Jagoda Truhelka: *Crni i bijeli dani*.

2. 1. 2. Neki primjeri cenzure

Odmah nakon rata trebalo je i u umjetničko-stvaralačkom smislu raskrstiti s neprijateljima, pa su tako osuđena sva djela koja su napisali autori koji su surađivali s režimom, djela koja nisu napisana u skladu s ideologijom KPJ-a, vjerske publikacije, kao i knjige koje odvlače građane od njihovih dužnosti. U skladu s time, glavni zadatak Agitpropa je bio „očistiti“ knjižnice i knjižare od nepodobnih publikacija. U slučaju knjižnica, najveći broj knjiga koje su završile u zatvorenim fondovima nije vidio svjetlost dana sve do pada komunizma.

¹²⁶ Šarić, T. Op. cit. Str. 412.

¹²⁷ Ibid.

Stipčević navodi da su među zabranjene publikacije spadale one pisane korijenskim pravopisom za vrijeme NDH, knjige objavljene u razdoblju od 1941. do 1945, pa čak i prijevodi F. M. Dostojevskog, Homera, Victora Hugoa, Jeane Racinea, knjige Augusta Šenoe i Ivane Brlić-Mažuranić te Danteov *Pakao* kojeg je preveo Vladimir Nazor, a koji je u trenutku kada je knjiga zabranjena i zatvorena u zatvoreni fond Radničke biblioteke Božidar Adžija u Zagrebu, bio predsjednik Hrvatskog sabora. Iz političkih su razloga zabranjivane knjige L. Trockog koji je pao u Staljinovu nemilost, B. Mussolinija, A. Hitlera i ostalih neprijatelja.¹²⁸

4. svibnja 1945, u vrijeme Tršćanske krize, Milovan Đilas je donio odluku da su novine mogle objavljivati informacije vanjsko-političkog karaktera samo ako su one dolazile iz Tanjuga, Radio-Beograda i Borbe.¹²⁹

Odlukom Okružnog narodnog suda u Zagrebu, neposredno nakon rata zabranjeni su seljačko-prosvjetno politički zbornik „Božičnica”, glazbeni časopis „Cecilija”, list župe sv. Petra u Zagrebu „Dobri pastir”, zabavni list „Mali strip”, „Narodni glas”, humoristički list „Patak”, „Vječiti kalendar” i dnevnik „Zagrabi Magyar Ujsag”, *Povratak iz SSSR-a* Andrea Gidea, D.K.-a *Ljubavno pismo*, *Pregled enciklopedije prava* Alfreda Lajtnera i „Tužim” Janka Matka. Zabranjeno je i raspačavanje svih tiskovina Zvonimira Remete, člana ustaškog prijekog suda, te izdavača koji su surađivali s ustaškim režimom: Državne radne službe, Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda, Evrope, Glavnog saveza staliških postrojbi, Glavnog ustaškog stana, Nove Hrvatske, Poglavnikove tjelesne bojne, Press-importa, Promidžbe ustaške mladeži, Ustaškog nakladnog zavoda i Velebita.¹³⁰

Zabranjene su i knjige koje je objavila Matica hrvatska: *Mladice* Antuna Bonifačića, *Valovi svjetla i sjene* Nedjeljka Subotića, *Oslobođeni žali* Vinka Nikolića, *Razlike između srpskog i hrvatskog književnog jezika* Petra Guberine i Krune Krstića, *Hrvatsko kolo* za 1943. godinu, *Ličnosti, stvaranja, pokreti* Filipa Lukasa, *Društveni prevrat* Ferdinanda Frieda, *Južnoslavensko pitanje Südlanda, i Traženje Hrvatske kroz ilirsku priču* Dominka Cvjetina.¹³¹ Napadaju se i Branko V. Radičević, Tin Ujević i Vesna Parun,¹³² a u odluci Agitpropa CK KPJ iz 1948. stoji:

Iz plana Matice hrvatske treba izostaviti Čapekov Običan život, Floberova cjelokupna djela (kao cjelokupna!) i knjigu o 1848. godini [...] Kao što smo već napomenuli, Matica hrvatska je unijela u svoj plan i knjigu Za proslavu stogodišnjice 1848. Iz plana se ne vidi kakva bi ta

¹²⁸ Stipčević, A. Cenzura u knjižnicama. // Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992. Str. 138-139.

¹²⁹ Petranović, B. Op. cit. Str. 143.

¹³⁰ Šarić, T. Op. cit. Str. 409.

¹³¹ Ibid.

¹³² Bilandžić, D. Op. cit. Str. 242.

knjiga trebala da bude, kakav bi bio njen stav prema 1848. u Hrvatskoj i Vojvodini, da li bi se bavila seljačkim pokretima i bunama 1848. itd. A od toga zavisi da li knjigu treba izdati ili ne. No, bilo kako bilo, o izdavanju knjige koju bi pisali i uređivali Vasa Bogdanov, Matasović, Barac itd. – ne može biti ni riječi.¹³³

Osim toga, u planu Nakladnog zavoda Hrvatske navodi se da se ne tiskaju *Antologija jugoslavenske lirike*, *Almanah 1948*, ali ni eseji Miroslava Krleže.¹³⁴

Nakon 1948. nepoželjne postaju i sovjetske propagandne brošure, pa tako Stipčević napominje da „[...] su se knjižnice s velikim zadovoljstvom riješile mnogobrojnih propagandnih brošura prevedenih s ruskoga, koje su u golemim količinama tiskane u Jugoslaviji“,¹³⁵ ali i da je čistka u knjižnicama bila tako temeljito izvedena „[...] da su te knjižnice ostale pošteđene jedino u onim knjižnicama koje su bile dužne po zakonu čuvati ih, pa se zato može reći da ih danas ima manje negoli nekih inkunabula iz 15. stoljeća“¹³⁶.

Književnike koji su, prema mišljenju KPJ, na neki način bili povezani s NDH, kažnjavao je Sud časti Društva književnika Hrvatske, a najčešće se radilo o zabranama obavljanja javne djelatnosti, što je uključivalo i zabranu objavljivanja. Kažnjeni su književnici koji su bili veoma aktivni za vrijeme NDH ili bili članovi ustaškog pokreta: Milan Begović (5 godina zbog literarne suradnje), Antun Bonifačić, Mile Budak, Gabrijel Cvitan, Olinko Delorko, Zlatko Gašparović, Nada Kesterčanek, Vinko Kos, Filip Lukas, Đuro Makanec, Tijas Mortidija, Vinko Nikolić, Ljubo Wiesner te oni Antun Barac, Dobriša Cesarić (kažnjen s 12 mjeseci zbog književne suradnje i zato što je primio stipendiju od bivšeg režima), Đuro Deželić, Marija Jurić Zagorka, Blaž Jurišić, Zlata Kolarić Kišur, Mihovil Kombol, Sida Košutić (6 mjeseci zbog uređivanja *Ženskog lista*), Vjekoslav Majer, Josip Matasović za koje se ne može sa sigurnošću tvrditi da su surađivali s ustašama. Najgore su kažnjeni bili Stjepan Trontl i Mirko Jurkić koji su dobili 10 godina zbog aktivne suradnje s ustaškim režimom te Ante Nizeteo, Marjan Matijašević i Dragan Bubić koji više nikada nisu smjeli ništa objaviti.¹³⁷

Neki od pisaca se nisu slagali s osudama režima, pa tako hrvatska spisateljica Sida Košutić u pismu Luki Perkoviću, predsjedniku Društva hrvatskih književnika piše ovako: „Koristim se pravom priznate književnice da bude moje ime rehabilitirano u DKH od istih osoba jer sam nazvana ustašom i klerofašistkinjom [...]“¹³⁸. Sida Košutić je od 1945. radila

¹³³ Šarić, T. Op. cit. Str. 414-415.

¹³⁴ Ibid. Str. 415.

¹³⁵ Stipčević, A. Op. cit. Str. 104.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Šarić, T. Op. cit. Str. 397-398.

¹³⁸ Ibid.

kao lektor u Nakladnom zavodu Hrvatske, *Vjesniku* i Seljačkoj slozi, a za trilogiju *S naših njiva* dobila je državnu nagradu. Ipak, nakon što 1946. odbija potpisati zahtjev za izricanje smrtne presude nadbiskupu Alojziju Stepincu, dobila je otkaz u Nakladnom zavodu Hrvatske te joj je onemogućeno da dalje objavljuje. Od 1948. je bila u invalidskoj mirovini; objavljivala je malo, a i to što je objavila, objavila je pod pseudonimom.¹³⁹

2. 1. 3. Konsolidacija Agitpropa u kulturnom životu

Agitprop, odnosno Odjeljenje za agitaciju i propagandu, je osnovano za vrijeme Drugog svjetskog rata s ciljem kontroliranja svih vidova kulturnog stvaralaštva u skladu s postavkama CK KPJ. Do reorganizacije je došlo na prvoj poratnoj sjednici Politbiroa CK KPH, 1. lipnja 1945. godine nakon većeg kadrovskog popunjavanja. U direktivi koju je CK KPJ uputio svim centralnim i pokrajinskim komitetima stoji:

[...] danas agitacija i propaganda ima ogroman značaj za obezbeđenje provođenja partijske linije u život i u rukama naših partijskih i propagandnih ustanova mora da se – posredno ili neposredno – koncentriše čitav narodni, politički, kulturni, prosvetni pa i naučni život. Naše partijske organizacije nemaju za to izgrađen aparat, one ne umiju, a bez aparata i ne mogu, da se uhvate za osnovne parole CK [...] u mnogim krajevima ne postoji nikakva idejna borba, ne samo van partije, nego često puta ni u samoj partiji, protiv idejno tuđih i štetnih uticaja [...] osnovni zadatak, dakle, sastoji se u tome, da se čitav agitacioni, propagandni, kulturnoprosvetni rad organizuje i ujedini pod rukovodstvom partijskih komiteta. Zato je neophodno potrebno da se stvore aparati i izvrši pravilna raspodela ljudi...¹⁴⁰

Odjeljenje, na čijem je čelu bio Milovan Đilas, je posebnu pozornost posvetilo otvaranju knjižnica i čitaonica u selima, organizaciji aktivnosti, to jest političkih i stručnih predavanja na narodnim univerzitetima, edukaciji knjižničara i rukovoditelja u kulturnim centrima.¹⁴¹

Agitprop je bio strogo hijerarhiziran organ, pa je tako Agitprop CK KPH odgovarao direktno Agitpropu CK KPJ, a treba naglasiti i da je bio sastavljen od više različitih sektora: sektora za agitaciju i štampu, teoretsko-predavačkog, kulturno-umjetničkog, prosvjetnog i organizacijsko-tehničkog sektora. Dok je 1947. u radu Agitpropa sudjelovalo stotinjak ljudi, 1950. se ta brojka popela na 600 suradnika.¹⁴² Svaki sektor je podnosio izvještaje vlastitoj Agitprop-komisiji CK KPH, kojom je upravljao jedan član partijskog vodstva koji nije sudjelovao u radu nijednog od sektora.

¹³⁹ Ibid. Str. 398.

¹⁴⁰ Ibid. Str. 389.

¹⁴¹ Petranović, B. Op. cit. Str. 160.

¹⁴² Šarić T. Op. cit. Str. 390.

Voditelj sektora za agitaciju i štampu bio je zadužen za nadgledanje izdavačke aktivnosti, odlučivao je o tome što će se tiskati i što će se pisati, jednako kao i o kadrovskim promjenama u redakcijama izdavačkih poduzeća, kao što su smjene direktora, zamjenika direktora i tako dalje. Voditelj teoretsko-predavačkog sektora brinuo se o tome da razne institucije „dišu“ u znaku marksizma i ne odstupaju od nametnute ideologije. Voditelj kulturnog sektora je bio zadužen za cjelokupni kulturni život, za rad kina, kazališta i ostalih kulturnih institucija i događanja, izdavanja (književnih) časopisa te odluku o tome što će se objavljivati i prikazivati.

Kulturno-umjetnička komisija Agitpropa CK KPH je bila sastavljena od šest podređenih sektora: književnog, muzičkog, likovnog, sektora narodnog prosvjećivanja, sektora za kulturno-prosvjetna društva i sektora za kazalište i film. Svi su sektori bili dužni podnositi izvještaje o svom radu te izrađivati planove koje su podnosili jednom godišnje na sjednici Agitpropa odjeljenja/komisija i na sjednici Politbiroa CK KPH.

1948. godine odjeli su preimenovani u uprave i od tog trenutka pri CK KPH djeluje Organizaciono-instruktorska uprava, uprava za kadrove i uprava agitacije i propagande. Do nove reorganizacije dolazi 1950, kada „su osnovni oblik rada postale komisije koje su trebale djelovati kao neprofesionalna tijela, u skladu s postepenom decentralizacijom i demokratizacijom u državi“¹⁴³. Načelo vlastitog rada agitprop-komisija vidi ovako:

Naš je osnovni zadatak umjetnički život postaviti realno, zdravo, čisto, lijepo i ozbiljno na principima socijalističkog realizma, protkano i jasno obilježeno našom socijalističkom stvarnošću. U tom radu treba da dođe do punog izražaja idejno-politički sadržaj vezan našom svakidašnjicom, a to znači kroz socijalističku izgradnju naše zemlje, izvršavanje zadataka, petogodišnji plan, tretiran na tekovinama NOB-a, kroz razvijanje ljubavi, bratstva i jedinstva našeg naroda, bez razlike socijalnog, nacionalnog, vjerskog pripadništva, u razvijanju mržnje prema svim neprijateljima socijalizma...¹⁴⁴

Agitprop je silno težio umjetnost prilagoditi vlastitim ciljevima. Vjerujući da će svojim tekstovima utjecati na stavove naroda, ubrzano se radilo na podvrgavanju književnika potrebama režima. Bilandžić navodi da su se u programatskim tekstovima često prikrivali pravi nazivi određenih pojmova: „Tako se koristi termin 'oslobodilački rat', a misli se na 'revoluciju', umjesto 'diktature proletarijata' odnosno partije, koristi se termin 'vlast radnog naroda', naloge piscima ne izdaje partija već 'narod-gospodar' itd.“¹⁴⁵ Osim što se trudio piscima nametnuti svoju ideju kulturno-umjetničke aktivnosti, Agitprop je revno pratio aktivnost književnika i njihovu ideološku podobnost, čiji odjeci nisu bili zadovoljavajući. Sve

¹⁴³ Ibid. Str. 393.

¹⁴⁴ Ibid. Str. 394. datuma.

¹⁴⁵ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 241.

do 1952. može detektirati njihovo nezadovoljstvo stanjem u domaćoj književnosti. U jednom od izvještaja je zapisano:

Mada književnici daju priličan broj vanjskih i unutarnjih priredaba, potpuno je aktiviziran relativno mali broj književnika koji su još k tome pre zaposleni na raznim drugim dužnostima, nastavnim, uredničkim, organizacionim pa i administrativnim poslovima, pa uz nešto proširen javni rad ne mogu da se dovoljno angažiraju stvaralačkim radom. To je svakako jedan od razloga (iako ne jedini) da oskudijevamo originalnim književnim radovima, a naročito kritikom i esejem.¹⁴⁶

Kao jedno od rješenja za taj problem se navodi davanje slobode književnicima da više stvaraju, a manje sudjeluju javnim radovima i ostalim aktivnostima koji im ne ostavljaju dovoljno vremena za pisanje.¹⁴⁷ Ujedno se spominje angažiranje svih književnika koji nisu bili kažnjeni, čak i onih kojima je kazna istekla, a u međuvremenu nisu „uplovili u pogrešne vode”. Ipak, od književnika se i dalje tražilo da sudjeluju u javnim radovima, što ilustrira i ova izjava:

Pred agitpropom stoji zadatak da održava tjesnije i stalnije veze s kulturnim radnicima. Za dosadašnju pasivnost kulturnih radnika, naročito književnika u našem društvenom životu, snosi većim dijelom odgovornost agitprop. Naši kulturni radnici izvlače se od rada u društvenim organizacijama, izbjegavaju da rade po državnim ustanovama, ne sarađuju u štampi, književnim novinama, ne organizuju se i ne učestvuju u kulturnim priredbama. Ovo se odnosi naročito na književnike. Ovo svoje bježanje motiviraju s tim da žele da dobiju što više vremena za pisanje, itd. Međutim, agit-prop treba da organizira njihovo okupljanje, da im ukazuje na njihove dužnosti i da im pomogne u njihovom partijskom i ideološkom uzdizanju. Agitprop bi u svojim radovima trebao da ima takav kadar koji bi uspješnije odgovorio toj zadaći.¹⁴⁸

Mada u Jugoslaviji cenzura službeno nije postojala, „nepisano je pravilo da su osjetljiviji tekstovi nuđeni agitpropu na uvid, pregled, kontrolu, čak i kada se radilo o provjerenim komunistima kao piscima”¹⁴⁹. I Bilandžić spominje da su ljudi često sami tražili odobrenje za svoje radove. Marin Franičević, zadužen za prosvjetni sektor pri Agitpropu CK SKH, prisjeća se: „Dobro pamtim tendenciju... da neki urednici kulturnih rubrika sve važnije članke i kritike donose u Agit-prop”¹⁵⁰ Zanimljivo je da je čak i Miroslav Krleža tražio podršku za svoje stvaralaštvo, pa je tako, kad je donio pismo podrške Titu od strane JAZU, kazao Franičeviću Pločaru: „Evo Vam, družo Franičeviću, pogledajte ovo pismo. Znao, ja sam doživio politički problem, ovo je osjetljivo, ne bih želio opet.”¹⁵¹

¹⁴⁶ Šarić, T. Op. cit. Str. 396.

¹⁴⁷ Bilandžić na 243. stranici navodi da su se mnogi pisci priključili pokretu za približavanje visoke književnosti narodu, a među njima i Miroslav Krleža i Ivo Andrić. Krleža je 1946. boravio među omladinom na izgradnji pruge Brčko-Banovići, a Andrić je posjetio rudare u Brezi, nakon čega je pisao o natjecateljskoj atmosferi među rudarima.

¹⁴⁸ Šarić, T. Op. cit. Str. 401.

¹⁴⁹ Petranović, B. Op. cit. Str. 125.

¹⁵⁰ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 241.

¹⁵¹ Ibid.

Budući da se do zahlađenja odnosa sa SSSR-om od književnika zahtijevalo da uzdižu sovjetski režim, a nakon 1948. tražilo da pišu protiv Kominforma, moguće je zaključiti da su oni bili samo instrument moćnika koji su od svojih podanika očekivali da se podrede novonastalim okolnostima, pa tako hvale nekoga dok je u milosti i kude ga od trenutka kada padne u nemilost. Dokaz tome je uputstvo dato u planu rada Kulturno-prosvjetnog odjela iz 1949: „Načiniti evidenciju što piše koji književnik i kontrolisati njihov rad, i to prvenstveno članova KP. Forsirati pisanje protiv Kominforma i redovitu saradnju u novinama i časopisima.”¹⁵²

Zanimljivo je da u poratnom razdoblju kritike nisu bili pošteđeni ni narodni univerziteti koje se kritiziralo da isijavaju malograđanštinu i govore o potpuno nebitnim stvarima za narod, recimo o biljkama na otoku Fidži.¹⁵³

2. 2. 1. Cenzura u 50-tim i 60-tim godinama

Nakon Staljinove smrti 1953. godine poboljšavaju se odnosi sa SSSR-om, ali zato jača strah od unutarnje opasnosti i razdora: „Najveća promjena u biću KPJ dogodila se u borbi sa staljinizmom, tijekom koje je slomljena naslijeđena ideološka svijest. Njezini otpori demokratizaciji neće više biti legitimirani staljinizmom, mada će biti i takvih natruha, već će proizlaziti iz strukture i konfliktnosti jugoslavenskog društva.”¹⁵⁴

Ubrzana industrijalizacija dovela je do ekonomskog rasta i cjelokupnog društvenog razvitka. 1950. je uvedeno sedmogodišnje školovanje, a već 1954. osmogodišnje. Osnovnim je školovanjem u godini 1958/59. obuhvaćeno 97,4% čitave školske populacije. Nepismenost je pala sa 16,3% u 1953. na 12,9% u 1961. Broj fakulteta se gotovo dvostruko povećao u odnosu na 1940. kada ih je bilo samo 8, a početkom sedamdesetih godina osnovana su tri nova sveučilišta: u Splitu, Rijeci i Osijeku. U Zagrebu se 1956. započeo emitirati televizijski program, prvi u Jugoslaviji. Sredinom 60-ih godina sve veći broj građana je krenuo na rad u Zapadnu Europu. 1961. je bilo oko 28.000, 1962. oko 42.000, a 1963. oko 80.000 radnika iz Jugoslavije na radu u Zapadnoj Europi.¹⁵⁵

Osim toga, na inicijativu vodstva SKJ, sve veći broj intelektualaca - ekonomista, filozofa, pravnika, sociologa - je počeo sudjelovati u političkom i društvenom životu zemlje, a vodeći intelektualci u SKJ, kojih je bilo sve manje, teško su se nosili s poplavom nove

¹⁵² Šarić, T. Op. cit. Str. 407.

¹⁵³ Petranović, B. Op. cit. Str. 136.

¹⁵⁴ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 343.

¹⁵⁵ Ibid. Str. 436-453.

inteligencije koja je bila nositeljica svježih demokratskih ideja. Od 1966. do 1972. nije bilo niti jednog sudskog političkog procesa, što je dočekano s oduševljenjem. Ovim riječima to razdoblje ilustrira Bilandžić:

Građani su se osjećali slobodnije, rasprave među ljudima – od onih kavanskih do vrlo trezvenih i ozbiljnih u institucijama – bile su sve otvorenije. Masovni su mediji počeli donositi i po neku informaciju s tajnih sjednica, a i političari nisu novinare više podcjenjivali kao 'poštare' za prijenos vijesti, već su se s njima družili svjesni da u demokratskijem ozračju masmediji mogu mobilizirati potporu kako za opću stvar, tako i za uspon pojedinca – političara.¹⁵⁶

Nakon pada birokratsko-centralističke frakcije Aleksandra Rankovića 1966, republike su dobile veću moć odlučivanja, što je neminovno vodilo do novog sukoba u političkom životu zemlje. Mediji su prenosili gotovo sve što se raspravljalo na Centralnom komitetu, što je doživljeno kao određeni stupanj demokratizacije.

2. 2. 2. Odmak od staljinističkog modela

Bilandžić navodi da se njegovao lik revolucionara koji predvodi narod u borbu, stvarao prototip jugoslavenskog čovjeka koji je odani član Partije, što je često vodilo u potiskivanje svake kritičke misli, a s druge strane promovirao se ateizam, dok su građani koji su prakticirali vjeru bili diskriminirani jer su bili „[...] isključivani iz niza državnih službi i profesija kao što su vojska, unutrašnji poslovi, policija, pa čak i školstvo, itd, a revnosni vjernici nisu mogli nigdje doći na rukovodeća mjesta [...]“¹⁵⁷. Jedan od razloga zašto je vlast strahovala od Crkve jest taj da je Crkva „[...] ostala jedinom autonomnom institucijom i time postala jedino utočište za sve one koji su bili u bilo čemu diskriminirani“¹⁵⁸. Osim straha od klera, postojao je i stalno prisutna bojazan od stvaranje pokreta za nacionalno oslobođenje, čime je vlast, na konstantnom oprezu od neprijateljske aktivnosti, i dalje svojim mehanizmima otežavala slobodu govora i javnog djelovanja. Treba napomenuti i opasnost od staljinističkih kadrova koji su preko noći postali nepoželjni element i prijetnja po državnu sigurnost.

Kako bi bili u toku sa zabranama, knjižari, knjižničari i izdavačka poduzeća su morali pratiti *Službeni list* i *Narodne novine* u kojima su bili objavljeni naslovi zabranjenih publikacija. Koliko god ironično to zvučalo, aktivnost Agitpropa, odnosno službena objava zabrana, pomagala je knjižničarima, knjižarima i izdavačima u njihovom radu, jer su tako

¹⁵⁶ Ibid. Str. 514.

¹⁵⁷ Ibid. Str. 247.

¹⁵⁸ Ibid.

imali manju odgovornost za potencijalne pogreške.¹⁵⁹ Knjižničari su posebno pazili da ne nabavljaju zabranjene publikacije za pučke, dječje i školske knjižnice, a kad bi knjiga koju su nabavili postala sudski zabranjena, onda bi policajci posjećivali knjižnice i određivali ili da se knjiga pohrani u zatvoreni fond ili ju zaplijenili, nakon čega bi knjižnici ostala „Potvrda o privremenom oduzimanju predmeta“ s potpisom ovlaštene službene osobe. Zanimljivo je da bi, u skladu s izrekom „zabranjeno voće je najslađe“, zabranjivanje knjige koja je već puštena u javnost često doprinijela njezinoj velikoj popularnosti, a posuđivala bi se od onih koji su ju uspjeli nabaviti prije nego što je zabrana stupila na snagu.¹⁶⁰

1950. godine osnovano je više različitih savjetodavnih tijela pri Ministarstvu za prosvjetu: za film, kazalište, književnost, likovnu umjetnost, glazbu i umjetničko školstvo, za znanstveno-istraživački rad i znanstvene ustanove narodno prosvjećivanje, pedagoški savjeti i savjeti za stručno školstvo, a zadaća im je bila davanje inicijativa za unapređivanje svih vidova kulturno-umjetničkog stvaralaštva. Otprilike u isto vrijeme javio se pojačani otpor među umjetnicima koji više nisu željeli slijepo slijediti režimske postulate, što je rezultiralo oduzimanjem nagrada, isključivanjem iz javnog života i javnim napadima od strane članova KPJ.¹⁶¹

Tito je na Trećem kongresu Antifašističkog fronta žena u listopadu 1950. godine u Zagrebu kritizirao Branka Ćopića i sve „reakcionarne tendencije“ koje su se javile kao odgovor na sve veće slobode po pitanju umjetničkog stvaralaštva. Povod tog govora je bila Ćopićeva Jeretička priča u kojoj je Tito vidio aluziju na Partijsko rukovodstvo:

Njemu treba javno odgovoriti i kazati jedanput za uvijek da neprijateljske satire koje idu da razbiju naše jedinstvo ne mogu da se trpe kod nas... kod njega je sve tako jasno i vidljivo, da nije potrebno sumnjati ga. On je jasno kazao što je, i ko je, on je zaglibio, on je pokazao da je, svjesno ili nesvjesno, postao instrument u rukama reakcije, a indirektno i u rukama Informbiroa. Takvi naši umjetnici ne mogu uživati simpatije niti rukovodećih ljudi, niti naših naroda. Ne mogu, bez obzira kakve su bile njihove zasluge. Njegova je stvar da uvidi svoje greške i da krene putem kojim idu naši socijalistički književnici.¹⁶²

Zanimljivo je da je, nakon Ćopićeve smrti, među njegovom ostavštinom pronađeno pismo naslovljeno „Dragi druže Veljko“ u kojem izražava svoje zgražanje činjenicom da je satira okarakterizirana kao protudržavna aktivnost.

Osim Ćopića, javno je osuđena i zbirka pripovjedaka *Strah i hrabrost* partizanskog borca i slovenskog pisca Edvarda Kocbeka koji je od tog trenutka, pa sve do svoje smrti 1981.

¹⁵⁹ Stipčević, A. Op. cit. Str. 78.

¹⁶⁰ Ibid. Str. 79.

¹⁶¹ Petranović, B. Str. 323-234.

¹⁶² Petranović, B. Str. 329.

godine bio pod prismotrom Partije kojoj je zasmetalo kritičko preispitivanje komunizma.¹⁶³ Zanimljivo je da je Kocbek 1938. objavio esej „Promišljanje o Španjolskoj“ u kojem je osudio fašističke tendencije, odnosno sam frankistički režim, što je dovelo do zabrane časopisa *Dom in svet* u kojem je esej objavljen.

U sklopu Četvrtog plenuma CK KPJ, održanog od 3 do 4. lipnja 1951, upućen je proglas Partiji i javnosti da su odsad pa nadalje obvezne samo odluke – rezolucije, deklaracije i dokumenti – izdane od foruma te da je došao trenutak da intelektualci slobodno izražavaju svoje ideje i mišljenje te tako doprinesu zajednici. No, kako navodi Bilandžić, stanje među inteligencijom nije bilo nimalo blistavo. Velik dio inteligencije je, u razdoblju od 1941. do 1946. ili stradao ili nestao. Intelektualci koji su surađivali s okupatorom bili su lišeni prava na slobodno stvaralaštvo, tako da je većina intelektualaca dolazila iz redova KPJ.¹⁶⁴ Ipak, nakon 1945. pojavljuju se brojni časopisi: *Republika* (1945.), *Pedagoški rad* (1946), *Kulturni radnik* i *Historijski zbornik* (1948), *Krugovi*, *Hrvatsko kolo*, *Literatura*, *Galerija*, *Tribina*, *Književni Jadran*, *Riječka* i *Zadarska revija* (1952) i *Međutim* (1953).¹⁶⁵

U veljači 1951. osnovano je Udruženje izdavačkih poduzeća NRH koje je bilo zaduženo za praćenje i pomaganje izdavačke djelatnosti. Glavni zadatak udruženja sadržaj je u sljedećoj izjavi:

[...] u prvom redu izdavačkoj djelatnosti da osigura takav idejni nivo koji odgovara potrebama naše socijalističke društvene izgradnje, drugim riječima da našoj čitalačkoj publici pribavi takvu literaturu koja svojim sadržajem – kako u literarnom, tako i u odgojno-obrazovnom pogledu – služi kao važno sredstvo za postizanje ciljeva našeg društvenog razvitka.¹⁶⁶

Sve više se napadala „šund literatura“ čiju su većinu činili romani i stripovi u kojima se propagirao zapadnjački stil života. Agitprop je vodio evidenciju o tome tko i u kojoj količini tiska nepodobnu literaturu.

U jednom izještaju¹⁶⁷ navodi se: „izlaze razni kriminalno-pustolovni romani bez ikakve literarne vrijednosti [...] sva ova literatura izdaje se samo radi financijskog efekta, da bi se pokrili gubici na ostaloj štampi ili za pokriće ostalih troškova, bez imalo vođenja računa

¹⁶³ Ibid. Str. 330.

¹⁶⁴ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 340.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Šarić, T. Op. cit. Str. 416.

¹⁶⁷ Kao romani bez ikakve literarne vrijednosti navedeni su: *Velika obmana* – špijunski roman iz I. svjetskog rata, koji je izdala *Borba*; krimi-roman Priest Ley, *Džungla sudnjeg dana* (*Vjesnik u srijedu*); roman P. Ford *Pustolovina u ekspresnom vlaku* (*Glas Slavonije*); pustolovni roman A. Londres *Put u Buenos Aires* (*Slobodna Dalmacija*), kriminalni i pustolovni romani u stripu (*Vjesnikov zabavnik Petko*); *Tajne grada Pariza* u 22.000 primjeraka (Hrvatska seljačka tiskara), roman *Grof Monte Cristo* u 20.000 primjeraka (*Vjesnik*) te *Grička vještica* i *Tajna krvavog mosta* (*Slobodna Dalmacija*).

o odgojnoj strani [...]”¹⁶⁸ Ipak, često su i sami cenzori donosili odluke o odobrenju tiskanja publikacije za koje se smatralo da truju mlade umove ili zagađuju narodnu svijest: „U Koprivnici je počeo prije kratkog vremena izlaziti roman od Karla Maya – *Winnetou*, odluka o izdavanju donesena je na jednom sastanku [...] a na kojem su bili predstavnici Komiteta, Socijalističkog saveza i neki prosvjetni radnici...”¹⁶⁹

Od 5. do 7. listopada 1952. u Ljubljani je održan Treći kongres Saveza književnika Jugoslavije, koji je za posljedicu imao proglašavanje Miroslava Krleže za nepobitnog arbitra na polju kulture i umjetnosti, što je samo utvrdilo njegov autoritet koji je na snazi dobio 1950. godine kada je imenovan direktorom Jugoslavenskog leksikografskog zavoda.¹⁷⁰

Iako se Partija sve više udaljavala od staljinističke vizije kulture, i dalje nije bila blagonaklona prema svemu onome u čemu je vidjela opasnost, pa makar to bili i naizgled bezopasni stripovi namijenjeni omladini, tako da je Tito na Šestom kongresu, održanom od 2. do 7. studenog 1952. godine, osudio pojavu „vesternizacije”, a osim toga i jak utjecaj crkvenih institucija u Sloveniji i Hrvatskoj, šovinizam te različite ideje na polju kulturu koje su se opravdavale pravom na slobodno izražavanje.¹⁷¹

16. ožujka 1955. godine objavljen je *Osnovni zakon o izdavačkim poduzećima i izdavačkim ustanovama*¹⁷². Iako su izdavačka poduzeća i ustanove potpuno slobodni u odabirati publikacije koje će izdavati, navodi se da su izdavačka poduzeća i ustanove dužni objavljivati godišnji izvještaj o publikacijama izdanim u protekloj godini, ali i plan publikacija za iduću godinu. Osim odlučeno je da se u narodnim republikama i autonomnim jedinicama osnuje fond za unapređivanje izdavačke djelatnosti, a s obzirom na to da se sredstva fonda mogu iskoristiti jedino za izdavanje publikacija koje su od interesa za državnu politiku, jasno je da će se izdavački savjeti više koncentrirati na izdavanje takvih publikacija. Izdavački savjet je dužan obrazložiti unošenje svake publikacije u program te je tako izravno odgovoran ako se na popisu publikacija pojavi naslov „štetan“ za narod i državu. Program izdanja utvrđen je kada se o njemu slože izdavački i radnički savjet. Ako se godišnji izvještaj ne objavi u propisanom roku, izdavačko poduzeće kaznit će se novčanom kaznom.

U izmjenama i dopunama *Zakona* iz 1959. godine, navedene su dužnosti izdavačkog savjeta, a to su: sastavljanje programa izdanja, odlučivanje o prioritetu izdavanja pojedinih

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid. Str. 342.

¹⁷¹ Ibid. Str. 329.

¹⁷² Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 123.

djela i predlaganje, u suglasnosti s radničkim savjetom, izdanja koja će se subvencionirati sredstvima iz fonda za unapređivanje izdavačke djelatnosti.¹⁷³

2. 2. 3. Novi zakon o tisku i osnaživanje kulturno-umjetničke djelatnosti

9. studenog 1960. objavljen je *Zakon o štampi i drugim oblicima informacija*.¹⁷⁴ U 1. članku stoji: „Radi ostvarivanja demokratskih prava građana, jačanja uloge javnog mnijenja u društvenom životu i što potpunijeg obavještanja javnosti o događajima i pojavama iz svih oblasti života u zemlji i inozemstvu, zajamčuje se sloboda štampe i drugih oblika informacija.“ Iako se ističe da u državi ne postoji cenzura tiska i informacija, ipak se zabranjuje raspačavanje tiskovina putem kojih se čine krivična djela protiv naroda i države, remeti javni red i mir, objavljuje vojna tajna, raspiruje agresija ili remete dobri međunarodni odnosi. Zabranjuju se i publikacije koje vrijeđaju narodnu čast, moral, predstavnička tijela ili Predsjednika Republike te one koje štete odgoju djece i mladih.

Informacije se između Jugoslavije i drugih država mogu slobodno razmjenjivati, ali se njihovo kolanje može ograničiti radi zaštite nezavisnosti, sigurnosti i slobodnog razvitka zemlje, poštovanja slobode i prava čovjeka, javnog reda i morala i radi razvijanja međunarodne suradnje u duhu *Povelje Ujedinjenih naroda*. Kao i u prvom Zakonu, zabranjuje se izdavanje tiskovina koja nisu prethodno odobrena ako se financijska sredstva osiguravaju iz inozemstva.

U sudskoj zabrani raspačavanja neke publikacije moraju biti navedeni razlozi zbog kojih je ona zabranjena. Rješenje o zabrani podrazumijeva pretres i oduzimanje svih primjeraka publikacija, pa čak i matrice, čime bi se onemogućilo daljnje umnožavanje. Sud odlučuje hoće li se zabranjeni predmeti uništiti ili odnijeti u neku ustanovu.

Svake novine moraju imati urednika koji odgovara za sve informacije objavljene u novinama. On je dužan objaviti odgovor pojedinca, ustanove ili organizacije koja misli da je oštećena zbog neke objavljene informacije, s tim da se odgovor ne mora objaviti ako bi njegovo objavljivanje dovelo do zabrane raspačavanja.

Kao i u prošlom zakonu, tisak se u zemlji može unositi slobodno, osim ako je namijenjen građanima Jugoslavije ili tiskan na jezicima jugoslavenskih naroda, a u u tom je slučaju potrebno ishoditi dozvolu Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove. *Zakonom* su

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid. Str. 124.

određeni i naputci za objavljivanje informacija na radiju, televiziji i filmu. Na emisije i filmove primjenjuju se odredbe o zabrani tiskovina.¹⁷⁵

Na sjednici IK CK SKH 12. veljače 1963. raspravljalo se o kulturi i umjetnosti, što je bio odgovor na Titov govor na VII. kongresu NOJ-a, održanom od 23. do 26. siječnja 1963, kada je žestoko kritizirao priklanjaje prozapadnim „dekadentnim“ strujama u kulturi i umjetnosti. Bilandžić navodi: „konstatirano je da je Titov govor izazvao kuloarski otpor kulturnih i umjetničkih sredina i zaključeno da se preko članova SK i savjeta institucija potisnu antisocijalističke tendencije“¹⁷⁶.

7. travnja 1963. godine na snagu je stupio novi Ustav u kojem se ponovno proglašavaju slobode i prava čovjeka i građanina. U članku 39. stoji da je zajamčena sloboda misli i opredjeljenja, a u članku 40. da je zajamčena sloboda štampe i drugih vidova informacija, sloboda udruživanja, sloboda govora i javnog istupanja, sloboda zbora i drugog javnog okupljanja. Iako građani imaju pravo javno izražavati svoje mišljenje, ta sloboda ne smije biti zloupotrebljena, odnosno korištena u svrhu rušenja osnova socijalističkog demokratskog uređenja, ugrožavanja mira, ravnopravne međunarodne suradnje ili nezavisnosti zemlje, raspirivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje ili netrpeljivosti, poticanja na vršenje krivičnih djela ili vrijeđanja morala. Saveznim zakonom se određuje u kojim slučajevima i pod kojim uvjetima korištenje sloboda protivno Ustavu podrazumijeva njihovo sankcioniranje. Tisak, radio i televizija dužni su istinito i objektivno obavještavati javnost, kao i objavljivati mišljenja i informacije organa, organizacija i građana koji su od interesa za javnost. U članku 45. proklamira se sloboda znanstvenog i umjetničkog stvaralaštva, a društvena zajednica je zadužena za osiguravanje uvjeta za razvitak znanstvenih, umjetničkih i drugih kulturnih djelatnosti. Dakle, i dalje nije omogućeno potpuno ostvarivanje svih prava i sloboda.

Kulturna aktivnost hrvatske emigracije je bila veoma bogata, a često su im se priključivali i tekstovi hrvatskih disidenata koji su ostali u Hrvatskoj. Stipčević ističe da su mnoge knjige disidenata u domovini objavljene u trenutku kada su oni odsluživali kaznu u komunističkim zatvorima.¹⁷⁷ Bilo je teško doći do emigrantskih publikacija, a do procvata je došlo kad su knjige i dokumenti u Hrvatskoj izdani u samizdatu. Knjige koje su napisane u domovini i tiskane u inozemstvu često bi pronalazile put do čitatelja tek nakon povratka u

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 449.

¹⁷⁷ Stipčević, A. Kako izbjeći cenzora. // Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 1997. Str. 113.

zemlju i njihovog umnožavanja.¹⁷⁸ Ta literatura je postala još popularnija nakon 1964. godine, s obzirom na sve veću pojavu novih ideja po pitanju uređenja političkog sustava u državi. Bilandžić navodi da su se pojavili listovi i časopisi u kojima se zagovarala obnova višestranačkoga sustava, ali i oni koji su propagirali povratak na etatistički savezni centralizam.¹⁷⁹

5. travnja 1965. objavljen je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o štampi i drugim oblicima informiranja* i *Zakon o izmjenama i dopunama Osnovnog zakona o izdavačkim poduzećima i ustanovama*. Taj dan je objavljen i *Osnovni zakon o dostavljanju štampanih stvari određenim ustanovama* koji se gotovo pa i ne razlikuje od *Uredbe o obaveznom dostavljanju štampanih stvari* iz 1953. godine. Primjerci se i dalje moraju dostavljati Jugoslovenskom bibliografskom institutu i središnjim republičkim knjižnicama, uz dodatak obveze dostavljanja izvještaja o radu posljednjeg dana u mjesecu navedenim ustanovama. Tiskovine povjerljive prirode nije obvezno dostavljati, ali je zato organizacija koja je izdala nalog za tiskanje dužna sačuvati dva primjerka.¹⁸⁰

1967. je Upravni odbor Matice hrvatske formulirao *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog jezika* koju je potpisalo 18 znanstvenih i kulturnih ustanova, a objavljena je u tjedniku Telegram kao pokušaj revizije „Novosadskog dogovora“ kojim je 1954. godine hrvatski jezik nazvan hrvatskosrpskim. CK SKH je Deklaraciju ubrzo odbio. Hrvat Miloš Žanko, potpredsjednik Savezne skupštine, je „serijom članaka u listu *Borba* od 17. do 21. studenog 1969. na oko 70 kartica objavio opširan elaborat s glavnom tezom kako se hrvatski nacionalizam svestrano razvija i širi, što je argumentirao analizom gotovo svih hrvatskih časopisa i listova našavši da se u njima iskazuje, pa i u režimskom *Vjesniku* širi nacionalistička što će reći proustaška ideologija“¹⁸¹.

Iako mu to nije bila glavna zadaća, i Tito je bio jedan od cenzora – možda i najutjecajniji od svih. Primjera radi, predstava *Kad su cvetale tikve*, po istoimenom romanu Dragoslava Mihailovića, objavljenom 1968, je u Jugoslovenskom dramskom pozorištu bila izvođena sve dok Tito nije izjavio da tom piscu „cvetaju tikve u glavi“. Nakon Titove javne osude, predstava je skinuta s repertoara, međutim, zabrana je samo doprinijela popularnosti romana.¹⁸²

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 534.

¹⁸⁰ Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 124-125.

¹⁸¹ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 563.

¹⁸² Kostov, C; Vasiljević, N; Jeremić, V. Evaluacija, selekcija i intelektualna svojina kao novi prostori cenzure u informatičko j eri. // ICSL godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu 2010-2011. 6, 7(2011), str. 154.

2. 3. Hrvatsko proljeće

Nakon odbijanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika*, sve je više jačao hrvatski nacionalni pokret, čiji su lideri bili Miko Tripalo i Savka Dabčević-Kučar. Oni su imali potporu najvažnijih kulturnih institucija: Matice hrvatske, Društva književnika i Sveučilišta. Osim toga, pridružili su im se i masovni mediji, naročito televizija i *Vjesnik*, tada najmodernija novinska kuća ne samo u Jugoslaviji, već i na jugoistoku Europe.¹⁸³ „U proljeće 1971. na plimi sve slobodnijega političkog života nastala su dva nova politička žarišta – Matica hrvatska i Sveučilište – koji su počeli djelovati autonomno, čas s potporom čas s kritikom pojedinih odluka i poteza Centralnog komiteta.“¹⁸⁴

Što se tiče Matice hrvatske, od studenog 1970. pa do kraja 1971. broj članova je s 2.323 narastao na oko 41.000; od 30 na oko 55 ogranaka u Hrvatskoj i 30 u inozemstvu pod imenom Društvo prijatelja MH. Osim toga, brojala je 16 povjereništava i 33 inicijativna odbora. Matica je tada izdavala brojna glasila: *Hrvatsko kolo*, *Kritika*, *Dometi*, *Mogućnosti*, *Dubrovnik*, *Hrvatski gospodarski glasnik*; od 16. travnja 1971. izlazi i *Hrvatski tjednik* koji je s nakladom od 10.000 primjeraka premašio *Vjesnik*.¹⁸⁵

Budući da je višestranačje bilo zabranjeno, ljudi su njegovu zamjenu vidjeli u Matici hrvatskoj koja je „u proljeće 1971. u svemu počela živjeti i djelovati kao samostalna politička stranka s bitnim elementima koje svaka ozbiljna stranka ima: središnje rukovodstvo, članstvo i mrežu organizacija u narodu povezanih u sustavu hijerarhije, neformalni politički program i masmedije – časopise i novine (*Hrvatski tjednik*)“¹⁸⁶. Prvi broj *Hrvatskog tjednika*, koji su uređivali Igor Zidić i Vlado Gotovac, izašao je 16. travnja 1971. godine, a valja napomenuti da je upravo on bio generator novog političkog programa. Bilandžićeva izjava da „je pravo čudo da se takva platforma u komunističkom režimu mogla publicirati“¹⁸⁷ najbolje govori koliko su se vlasti „ulijenile“ po pitanju cenzure, odnosno pravovremenog reagiranja na javljanje subverzivnih sadržaja. Osim Matice hrvatske, jačao je i studentski pokret. Postalo je jasno da je cenzorski sustav zakazao i da lavinu novih ideja i tendencija više nije bilo moguće zaustaviti. U trenutku kada se reagiralo već je bilo prekasno za neke dublje promjene, odnosno stopiranje širenja nepoželjnih ideja.

¹⁸³ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 583.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Ibid. Str. 584.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid. Str. 618.

Iako su Tito i Izvršni komitet obećavali da čistki neće biti njih je, dakako, bilo. Nakon ostavke čelnika nacionalnog pokreta, krenulo se sa smjenjivanjem s položaja svih onih koji su se isticali u tome pokretu:

S rukovodećih mjesta maknuti su brojni državni i partijski funkcionari, gospodarstvenici, kulturni i javni radnici, znanstvenici i novinari. Dio najistaknutijih je osuđen na robiju. Bila je to četvrta 'sječa' redova inteligencije u razdoblju od samo pola stoljeća (1919, 1941, 1945, 1972). Zabranjena je Matica hrvatska i Prosvjeta, zabranjena svaka kritička misao. Obnovljena je jednopartijska diktatura. Većina je hrvatskoga naroda sve to doživljavala kao izgubljeni rat za slobodu i državu.¹⁸⁸

Politički život je zamro, a represija se provodila svim mogućim sredstvima, pa i policijskim i sudskim. Ponovno se isticala važnost političke podobnosti koju je idejno oblikovao SKJ, a metode razračunavanja s političkim protivnicima su uvelike podsjećale na prve poratne godine.

Matica hrvatska je raspuštena, a četrnaest periodičkih publikacija (među njima i popularni *Hrvatski tjednik* i *Kolo*) je zabranjeno. *Tlo* je opstalo još samo nekoliko meseci, dovoljno da u 1972. iziđu četiri broja. List *Dubrovnik* stavljen je pod privremenu upravu, a njegov glavni urednik je uhapšen, kao i glavni urednik *Kritike*, i urednik *Hrvatskog tjednika*. Novinari Zvonimir Komarica (bivši borac, i armijski pukovnik i član Izvršnog vijeća Matice hrvatske), i Ante Glibota (tajnik uredništva *Hrvatskog privrednog glasnika*, član Hrvatskog sabora) također su zatvoreni. U narednih petnaest dana, smijenjen je direktor Radio Dubrovnika, jednako kao i glavni urednici *Vjesnika*, *Vidika*, *Pitanja* i *Omladinskog tjednika*, dok je redakcija Radija Pule bila ukorena.¹⁸⁹

Ni „neposlušni“ građani u drugim republikama nisu izbjegli sankcije. Budući da su organi studentskog tiska u Srbiji, Makedoniji, Sloveniji i na Kosovu podržali zahtjeve svojih hrvatskih kolega, glavni urednici beogradskog *Studenta*, kosovskog *Bota e Re* i jednog makedonskog studentskog lista, smijenjeni su, dok je urednik *Tribune*, studentskog lista u Ljubljani u Sloveniji, bio ukoren.¹⁹⁰ Represija se protegnula na idućih nekoliko godina. Samo je u 1972. godini, prema *Statističkom godišnjaku Jugoslavije*, 427 osoba proglašeno krivima za delikte „protiv naroda i države“. Od intelektualaca, najtežu kaznu, sedam godina strogog zatvora, dobio je sveučilišni profesor i savezni poslanik Marko Veselica, za „zavjeru s ciljem rušenja društvenog i političkog sistema Jugoslavije“, a potom je, 1981, osuđen na novih sedam godina zbog „neprijateljske propagande“. ¹⁹¹ Ekonomist Šime Đodan (docent na

¹⁸⁸ Ibid. Str. 565.

¹⁸⁹ Trud, Ž. Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji [1960-1980]. // Sremski Karlovci ; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010. Str. 319.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ibid.

fakultetu i ekonomski tajnik Matice hrvatske) 1972. je osuđen na šest godina strogog zatvora, potom 1980. na nove tri godine strogog zatvora zbog „neprijateljske propagande“. Bruno Ante Bušić, član izvršnog vijeća Matice hrvatske, također je osuđen na dvije godine strogog zatvora, a 1978. umire u Parizu od posljedice atentata.¹⁹² Što se tiče Vlade Gotovca, urednika na Radio-televiziji Zagreb, on je bio osuđen na četiri godine strogog zatvora i tri godine zabrane javne djelatnosti, potom 1981. ponovo na dvije godine strogog zatvora zbog „neprijateljske propagande“ (intervjua danih stranih novinarima između 1977. i 1980.).¹⁹³ Predsjednik vijeća Gradskog saveza studenata Zagreba, Dražen Budiša, osuđen je na četiri godine zatvora i idućih je dvadeset godina bio lišen pasoša, a Ivan Zvonimir Čičak, student prorektor, bio je osuđen na tri godine strogog zatvora. Vlasti su objasnile da su ti studenti pokušali „da pristupe antiustavnoj i nasilnoj promeni društvenog i političkog režima“.¹⁹⁴

U kolovozu 1972. skupina francuskih intelektualaca je (među kojima i J. M. Domenach, direktor časopisa *Esprit*; sociolog G. Friedman; D. Guérin; J. Madaule; J. Martine; C. Mauriac; M. Nadeau; pisci C. Roy i H. Quéffelec; P. Vidal-Naquet i L. Bellon), je putem časopisa *Esprit* uputila Josipu Brozu Titu peticiju s ciljem da se na slobodu puste žrtve čistki. Aktivirao se i ljevičarski kršćanski tjednik, *Témoignage Chrétien*, čiji je urednik bio J. Madaule, i oko kojeg je bio okupljen velik broj uglednih intelektualaca, kao i katolički dnevni list *La Croix*. Svi su oni odigrali značajnu ulogu u kampanji za oslobađanje hrvatskih političkih zatvorenika.¹⁹⁵

2. 4. Cenzura u 70-tim i 80-tim godinama

21. veljače 1974. godine je donesen novi Ustav po kojem je suverenitet republika i autonomnih pokrajina bio jači od saveznog. „Jedini preostali institucionalni ostaci jugoslavenske centralističke države bile su dvije institucije: Tito, kao predsjednik države, i JNA.“¹⁹⁶ Unatoč sve očitijoj demokratizaciji, nakon sloma Hrvatskog proljeća i teških reperkusija po one koji su se usudili prkositi vladajućoj strukturi, u Zagrebu sve do sredine 80-tih godina kritičke misli gotovo pa nije ni bilo. Bilandžić tvrdi da se na svaku naznaku

¹⁹² Ibid. Str. 320.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Ibid. Str. 321.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 692.

opozicijskog djelovanja oštro reagiralo, kao što je bilo slučaj s tjednikom *Danas*, u čijem su uredništvu prisilno provedene kadrovske promjene.¹⁹⁷

U svjetlu „stezanja remena“ i srezivanja nepoželjnih ideja u korijenu, 19. travnja 1973. objavljen je *Zakon o sprečavanju zloupotrebe slobode tiska i drugih oblika informiranja*, koji se poziva na važeći *Zakon o tisku* iz 1960. godine. Od tog trenutka i građani i organizacije mogu dati inicijativu za izricanje privremene zabrane. Za oduzimanje zabranjene publikacije i pretres autorova stana i službenih prostorija uredništva više se ne mora čekati sudsko rješenje, već ovlašteno tijelo za unutrašnje poslove u republici reagira momentalno po nalogu javnog tužitelja. Onaj tko usprkos zabrani ipak raspačava tiskovine, daje emisije na radiju ili televiziji ili prikazuje film bit će kažnjen zatvorom.¹⁹⁸

U Ustavu iz 1974. ponovno se proglašavaju slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina. Napominje se da socijalistička zajednica osigurava slobodu stvaralaštva i stvara uvjere za razvoj i unapređivanje obrazovanja, kulturnog, znanstvenog i umjetničkog stvaralaštva s ciljem unapređivanja društvenih odnosa i nesmetanog razvoja slobodne i humanističke ličnosti.

U članku 153. navodi se da se slobode i prava čovjeka i građanina ostvaruju u međusobnoj solidarnosti ljudi i ispunjavanjem dužnosti i odgovornosti svakog prema svima i svih prema svakome. Slobode i prava čovjeka i građanina ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih, a svatko je dužan poštovati slobode i prava drugih.

U članku 166. jamči se sloboda misli i opredjeljenja, a u sljedećem članku zajamčena je sloboda tiska i drugih vidova informiranja i javnog izražavanja, kao i sloboda udruživanja, sloboda govora i javnog istupanja, sloboda zbora i javnog okupljanja. Ističe se da građani imaju pravo putem medija izražavati i objavljivati svoja mišljenja te da se oni, organizacije i udruženja mogu, ali pod uvjetima određenim zakonom, mogu baviti tiskarskom djelatnošću i širiti informacije putem drugih sredstava informiranja.

U članku 168. jamči se pravo građanina da bude obaviješten o događajima u zemlji i u svijetu koji su od interesa za njegov život i rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu. Tisak radio, televizija i drugi mediji dužni su istinito i objektivno obavještavati javnost te objavljivati mišljenja i informacije organa, organizacija i građana od javnog interesa. U članku 169. navodi se da je znanstveno i umjetničko stvaralaštvo slobodno, a u članku 203. da se slobode i prava zajamčeni ustavom ne mogu oduzeti ni ograničiti. Naravno, i ovdje nailazimo na kontradiktornosti, pa se tako kaže da se slobodama i pravima nitko ne smije

¹⁹⁷ Ibid. Str. 707.

¹⁹⁸ Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 125.

koristiti radi rušenja socijalističkog samoupravnog demokratskog uređenja, ugrožavanja nezavisnosti zemlje, kršenja zajamčenih sloboda i prava čovjeka i građanina, ugrožavanja mira i ravnopravne međunarodne suradnje, raspirivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje te vrijeđanja javnog morala. Još se spominje da je osigurana sudska zaštita sloboda i prava zajamčenih ustavom.

Tih su godina velik problem vlastima predstavljale publikacije koje su se u zemlju unosile iz inozemstva. Budući da su disidenti koji su živjeli izvan granica države imali svu slobodu da kritiziraju režim i proklamiraju ideje koje se protive vladajućoj ideologiji, oni su predstavljali veliku opasnost za domaće intelektualce koji su možda i razmišljali jednako ili slično kao oni, ali im je bilo onemogućeno javno iskazati svoj stav.

Kako bi se otklonila opasnost od takvih publikacija, 2. kolovoza 1974. je objavljen *Zakon o unošenju i raspačavanju inozemnih sredstava masovnog komuniciranja i o inozemnoj informativnoj djelatnosti u Jugoslaviji*¹⁹⁹. Iako je moguće putem sredstava javnog informiranja slobodno komunicirati s inozemstvom, zloupotreba te slobode se kažnjava u skladu s odlukama navedenim u *Zakonu o sprečavanju zloupotrebe tiska* iz 1973. godine. Inozemne publikacije se mogu unositi u zemlju bez prethodnog odobrenja jedino ako nisu namijenjene građanima Jugoslavije. Zabranjuju se unošenje i raspačavanje inozemnog tiska kojim se narušava društveno uređenje, podržava agresija, remete međunarodni odnosi, vrijeđa čast pojedinca ili nanosi šteta odgoju omladine. Državna tijela, znanstvene i arhivske ustanove mogu unijeti u Jugoslaviju zabranjenu publikaciju tiskanu u inozemstvu ako uspiju ishoditi dozvolu od Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove.

Što se tiče književne produkcije i medija na albanskom jeziku, oni su u samo 20-tak godina doživjeli neviđeni uzlet. Bili su popularni dnevni listovi *Rilindija* i *Flaka e vellazermimit* u Skoplju i književni časopis *Jeta e re*. Priznavanje albanskog jezika kao službenog u Jugoslaviji, dovelo je do otvaranja velikog broja radnih mjesta za prevoditelje i tumače. 70-tih godina se na Kosovu izdavalo 300 do 400 naslova godišnje, gotovo 400% više nego prije rata. Iako je dnevni list *Rilindija* redovito izvještavao o jačanju separatističkih grupa, od središnje su se vlasti te informacije skrivale. Uspješnom tajenju informacija od vladajuće strukture i ostatka građana je, manje-više, doprinijela činjenica da oni koji nisu bili albanske narodnosti nisu poznavali albanski jezik.²⁰⁰

Neposredno nakon Titove smrti, odnosno 80-tih godina, došlo je do revizije jugoslavenskog komunističkog pokreta, čime je inspiriran veliki broj romana, pjesama,

¹⁹⁹ Ibid. Str. 126.

²⁰⁰ Trud, Ž. Op. cit. Str. 220-225.

drama, pripovijedaka, članaka u novinama i časopisa, eseja i znanstvenih članaka, prijevoda strane literature, filmova, radijskih i televizijskih emisija. U travnju 1981. objavljena je zbirka pjesama Gojka Đoga, *Vunena vremena*, „u kojoj autor u obliku licentia poetica aludira na najvišeg državnika zemlje, čija je 'teška glava izlivena u bezbroj komada, tvrda i svojeglava, jedan rudnik olova i cinka i jedna velika livnica u glavnom gradu rade za tu glavu“²⁰¹. Autor je zbog aluzije na Tita osuđen na godinu dana zatvora. Povodom toga, pokrenuta je kampanja protiv suđenja te je u svibnju 1982. u Beogradu pod pokroviteljstvom Društva književnika osnovan Odbor za zaštitu umjetničke slobode koji je organizirao pjesničke večeri i ostale manifestacije na kojim se protestiralo protiv osude. Kažnjavanje Đoge samo je razgnjevalo intelektualce koji su, na krilima entuzijazma, nastavili sa sve žešćim kritikama i preispitivanja vladajuće ideologije. Osim toga, u kazalištu su se u sve većem broju prikazivali komadi koji su se bavili temom staljinističke i komunističke represije.

U skladu s novonastalim okolnostima, 16. ožujka 1982. u Hrvatskoj je objavljen *Zakon o javnom informiranju* u kojem stoji da je javno informiranje slobodno. Napominje se da je djelatnost javnog informiranja od posebnog društvenog interesa i da ono mora služiti redovnom, pravodobnom, objektivnom, istinitom i pristupačnom informiranju.

U Zakonu stoji da su javna glasila i druga sredstva javnog informiranja „samostalan i odgovoran čimbenik u sustavu socijalističkog samoupravljanja, a svojim su djelovanjem dužna potpomagati jačanje samoupravljačke uloge radnog čovjeka“²⁰². Iako se tvrdi da ne postoji cenzura javnih glasila, ponovno postoji „ali“, nailazimo na slučajeve u kojima uživanje slobode javnog informiranja ne vrijedi.

Radnički savjet je zadužen za imenovanje glavnog i odgovornog urednika javnog glasila, s tim da se na njemu mora nalaziti njegovo ime. Radni ljudi i građani, organizacije i druge pravne osobe imaju pravo objavljivati svoja mišljenja u javnim glasilima ako su ona od interesa za javnost.²⁰³ Prema Zakonu, ako osnivač javnog glasila nije Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske, prije osnivanja treba nabaviti dozvolu općinske ili republičke konferencije. Građani nemaju pravo izdavati novine ni emitirati radio i televizijske programe. Mediji se osnivaju na temelju inicijative u kojoj treba navesti društvenu opravdanost i potrebu osnivanja i izdavanja javnog glasila, procjenu mogućih korisnika, idejnu koncepciju i materijalne i kadrovske uvjete.²⁰⁴

²⁰¹ Bilandić, D. Op. cit. Str. 697.

²⁰² Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 126.

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Jergović, B. Zakonske promjene i tisak u Hrvatskoj od 1990. do 2002. // Politička misao 15, 1(2003), str. 97.

Zakon o javnom informiranju je primjenjivan sve do konačnog raspada Jugoslavije, pa su tako 1988. zabranjena dva broja *Studentskog lista* zbog teksta o zairskom diktatoru Mobtuu koji je trebao posjetiti Jugoslaviji i članka u kojem je „u negativnom kontekstu apostrofiran Savez komunista. 1989. godine zabranjen jedan broj časopisa *Start* zbog „raspirivanja međunacionalne mržnje“, što se odnosilo na intervju s Miroslavom Šolevićem, vođom Srba na Kosovu.²⁰⁵

CK SKJ je na 6. sjednici, održanoj 14. ožujka 1983, razmotrio stanje u informiranju i pozvao komuniste i

sve organizirane socijalističke snage [...] da onemoguće pokušaje da se javna glasila koriste kao sredstvo za podrivanje bratstva i jedinstva našeg naroda narodnosti, za sijanje nacionalne netrpeljivosti, za ugrožavanje identiteta i nezavisnosti zemlje i za napade na tekovine revolucije i socijalističke izgradnje, a treba napomenuti da se pri tome Savez komunista zalaže za dosljedno ostvarivanje ustavnog načela o slobodi štampe i drugih vidova informiranja i javnog izražavanja [...] ²⁰⁶

12. srpnja 1983. objavljen je u Hrvatskoj novi *Zakon o izdavačkoj djelatnosti* koji je zamijenio Zakon iz 1965. godine. Za razliku od prijašnjih zakona u kojima je naglasak bio na zabranjenim publikacijama, ovog puta je najviše pozornosti posvećeno publikacijama koje treba raspačavati - „društveno korisnim i vrijednim knjigama“ koje treba poticati duhovno i novčano. Navodi se da je izdavačka djelatnost od posebnog interesa za društvo te se spominju njezini zadaci:

1. približiti društveno vrijedne knjige svim radnim ljudima i građanima, djeci i omladini;
2. zadovoljavati kulturne i obrazovne potrebe;
3. formirati slobodne, kritičke i humane ličnosti u cilju daljeg razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa;
4. razvijati kulturne, znanstvene, odgojne i obrazovne djelatnosti;
5. povezivati narode i narodnosti te osnaživati međunarodnu suradnju;
6. poticati društveni i ekonomski razvoj

Kako bi se to postiglo na snazi će biti porezne olakšice za one koji nabavljaju društveno vrijedne publikacije u koje spadaju djela koja šire marksističku misao, afirmiraju čsocijalističku samoupravnu demokraciju, njeguju tekovine NOB-a i socijalističke revolucije;

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Bilandžić, D. Op. cit. Str. 607.

udžbenici za obrazovanje; sabrana djela domaćih književnika, marksističkih teoretičara i revolucionara; prevedena djela važna za znanost; djela koja s marksističkog stajališta valoriziraju kulturnu baštinu; enciklopedije; leksikografska i slična djela, , djela od temeljne vrijednosti za kulturu znanost i umjetnost. Napominje se da Izdavački savjet donosi plan za iduću godinu, predlaže naslove koji će nositi titulu društveno vrijedne knjige i određuje način na koji će se dobivena sredstva upotrebljavati. Osim toga, Republičkoj samoupravnoj interesnoj zajednici kulture dostavlja prijedlog plana koji će se potom objaviti u sredstvima javnog obavještanja.²⁰⁷

Iduće godine je u Centru CK SSKH sastavljen dosje u kojem su bili obuhvaćeni citati iz knjiga, časopisa i novina te s javnih nastupa iz razdoblja od početka 1982 do 20. ožujka 1984, a koji razotkrivaju određene političke ideje i rušilačke težnje. Naime, 23. svibnja 1984. godine u Zagrebu je, pod pokroviteljstvom Komisije CK SKH za idejni rad i informiranje, organizirano republičko partijsko savjetovanje o sukobu ideja na području kulture i stvaralaštva, na kojem je sudjelovalo oko 140 osoba iz kulturnog i umjetničkog života. Savjetovanje je izazvalo žestoku reakciju, ponajviše onih čiji je rad stavljen pod lupu. Nekoliko dana nakon što je održano savjetovanje, skupina beogradskih intelektualaca je napisala „Otvoreno pismo javnosti“ u kojem je, vjerojatno zato što je najviše citiranih autora bilo upravo iz Srbije, informativni materijal Komisije prozvala „Bijelom knjigom“, koja se ne može usporediti ni s jednim dotadašnjim dokumentom za vrijeme jugoslavenskog socijalizma, i „manifestom neostaljinizma“. „U ljetnom trobroju *Književne reči* (238-240/1984) su objavljeni prilozi tridesetak autora koji su 'Bijelu knjigu' prozvali 'cvijećem zla s književne desnice', 'indeksom zabranjenih autora', 'maljem za vještice', 'političkom operetom', 'hrvatskim indeksom', 'ideološkim herbarijem' [...]"²⁰⁸

Sukobi na relaciji vladajuća garnitura – intelektualci su dostigli vrhunac u vrijeme Devetog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, održanom od 18. do 20. travnja 1985. godine u Novom Sadu , koji je kulminirao porukom Kongresa jugoslavenskoj javnosti u kojoj se zahtijevaju izmjene u Krivičnom zakonu. U petoj točki poruke stoji:

Književnom stvaranju čovječanstvo osigurava punu slobodu. Slobodna, u mislima i osjećajima nesputana riječ, domišlja i osmišlja pregnuća u stvarnosti, bilo da ih maštom – nadom dalje plete ili maštom – sumnjom para. Sloboda nije cilj ni radno geslo stvaralaštva, već jedini način njegova postojanja. Sloboda stvaralaštva je geslo i cilj svakog društva koje se ne miri s granicama nužnosti i koje računa na napredak i budućnost. Stoga zahtijevamo ukisanje člana Krivičnog zakona o verbalnom deliktu, kao i prestanak prakse primjenjivanja odrednice o moralno-političkoj podobnosti.²⁰⁹

²⁰⁷ Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 127-128.

²⁰⁸ Bilandžić, D. Op. cit. 710.

²⁰⁹ Bilandžić, D. Op. cit. 712.

Očito je da je vlast postajala sve nemoćnija i nemoćnija pred zahtjevima za demokratizacijom i osiguravanjem slobode javnog govora.

U studenome 1987. godine objavljen je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o unošenju i raspačavanju inozemnih sredstava masovnog informiranja* kojim su uvedene neznatne promjene, uglavnom promjene visine novčanih kazni zbog inflacije.²¹⁰ Tri godine kasnije, 24. veljače 1990. godine na snagu je stupio posljednji zakon o tisku donesen u SFRJ, *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o javnom informiranju*, koji se odnosio na zakone iz 1982. i 1987. godine

U stanju društvenog kaosa krajem 80-tih godina, spašavalo se što se spasiti da, pa, osim što je bilo teško pratiti sve što se objavljivalo i puštalo na radiju i televiziji (jer je materijala bilo uistinu mnogo), cenzura je, u svjetlu velikih političkih promjena, padala u drugi plan. Nakon pada komunističkog režima i demokratizacije političkog života, dozvoljeno je otvaranje privatnih knjižara, otključani su zatvoreni fondovi puni knjiga koje su ugledale svjetlo dana nakon dugog niza godina, a cenzura više službeno ne postoji.

²¹⁰ Hebrang Grgić, I. Op. cit. Str. 128.

Zaključak

Osim oružjem, u 20. stoljeću se ratovalo i knjigama. Diktatori su, znajući koliko je jaka moć pisane riječi, činili sve kako bi uklonili sve one publikacije koje bi im mogle predstavljati prijetnju, a potom i donosili niz odluka koje bi im pomogle u nametanju određene ideologije i oblikovanju čovjeka po njihovoj mjeri. Zanimljivo je da se cenzorski postupci u ova dva ideološki potpuno različita režima gotovo da i ne razlikuju. I jedni i drugi su donosili zakone o tisku u kojima su se, s jedne strane, propagirale određene slobode, a s druge poništavale, tako da je na djelu zapravo bila „uvjetna sloboda“ govora i izražavanja.

Osim toga, najžešća cenzura se i u jednom i u drugom slučaju provodila neposredno nakon rata, kada je trebalo raskrstiti sa svime što bi moglo podsjećati na protivnike i ugroziti državni poredak i državnu sigurnost te u razdobljima političke i društvene krize, kada je trebalo „udariti šakom u stol“ i kazniti sve one koji se usuđuju suprotstaviti vladajućoj strukturi. Ono što je moguće primijetiti, jest da je i u Španjolskoj i u SFRJ cenzura, nemoćna pred jačanjem medijskog utjecaja, s vremenom bila prisiljena „popustiti remen“ i makar prividno demokratizirati tržišnu politiku.

U Španjolskoj su prve godine diktature obilježene represijom, suđenjima, masovnim smaknućima i koncentracijskim logorima koji su se zadržali sve do druge polovice 40-tih godina. Iako je u 50-tim, a naročito u 60-tim godinama došlo do stanovitog otvaranja države prema inozemstvu, osnovne ljudske i političke slobode će biti negirane sve do smrti Francisca Franca 1975. godine. U SFRJ je, kao i u Španjolskoj, najburnije bilo upravo u poratnom razdoblju kada je trebalo izbrisati tragove protekle vlasti i uspostaviti čvrste temelje nove države, gdje će se svi kretati prema – na prvi pogled plemenitom – jedinstvenom i zajedničkom cilju – izgradnji snažne i veličanstvene Jugoslavije, u kojoj će južnoslavenski narodi živjeti u miru i slozi. Unatoč sve većim naznakama demokratizacije, cenzura će službeno biti na snazi sve do pada komunizma i pokretanja demokratskih procesa.

Cenzura nipošto nije relikv prošlih vremena – ona je aktualna i dan danas i može se pojaviti čak i u demokratskim uređenjima, kao što je slučaj s Ukrajinom koja je nakon izbijanja Ukrajinske krize zabranila određene ruske naslove.²¹¹ Ipak, moguće je zaključiti da je cenzura jalov posao, jer, možda je moguće uništiti knjigu ili ušutkati čovjeka, ali ne i zaustaviti ideju koja je pustila korijenje u kolektivu. Ideje su neuništive i ako su dovoljno snažne, svakom zabranom će se samo postići kontraefekt, a one će pronaći svoj put neovisno

²¹¹ Ukraine confirms ban of 'fascist' russian books. // Dostupno na: <http://www.dw.com/en/ukraine-confirms-ban-of-fascist-russian-books/a-18646342>

o svim mogućima zabranama i sankcijama. Ono čemu bi trebalo težiti jesu pluralnost mišljenja, pravo na pristup informacijama i poticanje kritičkog razmišljanja kao temelj za bolje, humanije i pravednije društvo u kojem pisana riječ neće biti instrument za političku ili bilo kakvu manipulaciju.

Literatura

1. Bernal Martínez, I. Libros, bibliotecas y propaganda nazi en el primer franquismo: las Exposiciones Del Libro Alemán. *Hispania Nova* 7(2007). URL: <http://hispanianova.rediris.es/7/articulos/7a010.pdf>
2. Bilandžić, D. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb : Golden marketing, 1999.
3. Blanco, C. A activa e brillante intelectual republicana Juana Capdevielle, paseada en 1936. URL: <http://culturagalega.gal/album/detalle.php?id=17> (25.08.2015)
4. Egoscozábal Carrasco, P.; Mediavilla Herreros, M. L. La bibliotecaria Luisa Cuesta Gutiérrez (1892-1962). // *Revista General de Información y Documentación* 22(2012), str. 169.187.
5. de la Fuente, I. Carmen Caamaño, fundadora de la FUE. URL : http://elpais.com/diario/2006/10/14/agenda/1160776806_850215.html (25.08..2015)
6. de la Fuente, M. Dionisio Ridruejo: de Goebbels español a convencido demócrata. URL: <http://www.abc.es/20120619/cultura-libros/abci-dionisio-ridruejo-camisa-azul-201206181850.html> (25. kolovoza 2015.)
7. Gunther, M.; Montero, J. R.; Wert, J. I. *The Media and Politics in Spain: From Dictatorship to Democracy*. // Barcelona : Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1999.
8. Hebrang Grgić, I. Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 43, 3 (2000), str. 117-134.
9. Huguet, M. *Memoria del primer franquismo: mujeres niños y cuentos de infancia*. // *Donne e bambini* / edited by Antonella Cagnolati. Roma : In Print, 2013. URL: http://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/16414/cuentos_huguet_2013_pp.pdf?sequence=1
10. Jergović, B. Zakonske promjene i tisak u Hrvatskoj od 1990. do 2002. // *Politička misao* 15, 1(2003), str. 92-108.

11. Kostov, C; Vasiljević, N.; Jeremić, V. Evaluacija, selekcija i intelektualna svojina kao novi prostori cenzure u informatičkoj eri. // ICSL godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu 2010-2011. 6, 7(2011), str. 151-165.
12. Ley 14/1966, de 18 de marzo, de Prensa e Imprenta. // BOE 67(1966)
13. Liarte Alcaine, M. A. Franco y la censura. // Revista de Claseshistoria 3(2010), URL: <http://dialnet.unirioja.es/ejemplar/402994>
14. de Lima Grecco, Gabriela. El control del libro durante el Primer Franquismo. // Diálogos 18, 1(2014), str. 361-380.
15. Martinez Rus, A. Expolios, hogueras, infiernos. La represión del libro (1936-1951). // Represura 8(2013). URL: http://www.represura.es/represura_8_febrero_2013_articulo2.pdf
16. Petranović, B. Istorija Jugoslavije : 1918-1988 : Treća knjiga : socijalistička Jugoslavija : 1945-1988. // Beograd : Nolit.
17. Pron, P. Algunos antecedentes de (cierta parte de) la crítica (no sólo literaria) (Cita). URL: <http://www.elboomeran.com/blog-post/539/12935/patricio-pron/algunos-antecedentes-de-cierta-parte-de-la-critica-no-solo-literaria-cita/> (25.08.2015.)
18. Rodrigo Echalecu, A. M. Las bibliotecas públicas durante el primer franquismo: entre la continuidad y la ruptura : diplomski rad. Madrid : Universidad Complutense de Madrid, 2008-2009. URL: <http://eprints.ucm.es/10351/1/bibliotecaspublicas.pdf>
19. Rubio Mayoral, J. A depuración de la cultura popular. La universidad y el Ateneo de Sevilla en la censura de libros durante la Guerra Civil. // Represura (2008). URL: http://www.represura.es/represura_5_junio_2008_articulo6.html
20. San Segundo Manuel, R. Mujeres bibliotecarias durante la II República: de vanguardia intelectual a la depuración. // CEE Participación Educativa (2010), str. 143-164.
21. Sevillano Calero, F. Propaganda y medios de comunicación en el franquismo. // Alicante : Publicaciones de la Universidad de Alicante, 1998.
22. Stipčević, A. Cenzura u knjižnicama. // Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992.

23. Stipčević, A. Kako izbjeći cenzora. // Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 1997.
24. Šarić, T. Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945-1952. // RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest 42(2010), str. 387-424.
25. Trud, Ž. Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji [1960-1980]. // Sremski Karlovci ; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010.
26. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. // Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije 2, 10(1946)

Cenzura u frankističkoj Španjolskoj i SFRJ

SAŽETAK

Iako cenzura, kao jedna od metoda ograničavanja ljudske misli i djelovanja, nije zaobišla niti jedan režim u povijesti čovječanstva, najvažniju je ulogu igrala upravo u autokratskim sustavima. Cilj ovog rada je pokazati na koje je sve načine funkcionirala cenzura u dva ideološki oprečna diktatorska režima – frankističkoj Španjolskoj i SFRJ – koja su prošla sličan put od razračunavanja s protivnicima do demokratizacije. I u jednoj i u drugoj zemlji cenzura je bila najjača za vrijeme izgradnje nove države i u trenucima političke i društvene nestabilnosti, no, na kraju krajeva, ni detaljno razrađen cenzorski sustav nije bio dovoljan da zaustavi val promjena koje su nastupile kao posljedica liberalizacije tržišta, unutarnje krize i nove društvene klime u svjetlu novih okolnosti.

Ključne riječi: cenzura, frankistička Španjolska, SFRJ, diktatura, sloboda govora

ABSTRACT

Although censorship, as a social framework for limiting human thought and action, has not missed a single regime in the history of mankind, it is clear that it played a major role precisely in autocratic systems. The aim of this paper is to show the ways in which censorship functioned in two ideologically opposed dictatorships – Francoist Spain and SFRY – which had followed a similar path from settling accounts with opponents into democratization. In both countries, censorship was strongest in the course of building a new country and in times of political and social instability, but, after all, even the most elaborated system of censorship was not enough to stop the wave of change that appeared as a result of market liberalization, the internal crisis and new social climate in the light of new circumstances.

Key words: censorship, Francoist Spain, SFRY, dictatorship, freedom of speech

Annabel Domović rođena je 1989. godine u Zagrebu, gdje po završetku XVI. gimnazije upisuje studij španjolskog jezika i književnosti i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu, a 2011. godine i diplomski studij španjolskog jezika i književnosti (znanstveni smjer – književnost) i bibliotekarstva. 2013. godine radi na projektu osnaživanja djece iz sustava socijalne skrbi pod nazivom „Cresujem ja, cresuješ ti” u sklopu programa Youth in Action, provedenim u Domu za odgoj na Cresu. U travnju 2013. sudjeluje na Regionalnom susretu komparatista književnosti u Skopju, a u studenom iste godine i u organizaciji konferencije „Perspektive suvremene komparatistike: sociologija književnosti“ održane na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U proljeće 2014. godine obavlja praksu u Narodnoj biblioteci Srbije te u travnju izlaže na konferenciji „Savremena komparatistika u regionu: (re)kontekstualizacija“ na Filološkom fakultetu u Beogradu. Akademsku godinu 2014/15. kao stipendistica programa Erasmus Mundus provodi na master studijama „Jezik, književnost, kultura“ na Filološkom fakultetu Sveučilišta u Beogradu.